

Վ. ԼՈՒՆԿԵՎԻԶ

ՄՐԶՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՅԱՆԲԸ

638
—
Լ-88

9682PDS

1938

ԵՐԵՎԱՆ

25 SEP 2010

Գ Գ Բ Ո Յ Ա Կ Ա Ն Գ Բ Ա Դ Ա Բ Ա Ն

638⁴⁷
L-88

Վ. ԼՈՒՆԿԵՎԻԶ

ՄՐՋՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՅԱՆՔԸ

9-րդ ուղղված և լրացված
հրատարակությունից
բարգմանեց Խիկ. Գուլոյան

ՊԵՏՂՐԱՏ

1938

ՅԵՐԵՎԱՆ

63

03 MAY 2013

ՄԻ ԳՈՆԻ ԽՈՍԲ

Դուք անշուշտ հաճախ կարդացած կլինեք զրքեր մարդու նիստ ու կացի մասին, բայց մրջյունների մասին հազիվ թե կլուրեն բան կարդացած լինեք: Յեվ տարրորինակ ել կլինեք հետաքրքրվել այդպիսի անշուն տեսք ունեցող փոքրիկ մի արարչի կյանքով, ինչպիսիք են մրջյունները: Իրոք, ինչ մի հետաքրքիր բան է: Ամբողջ որերով վազվզում է միայն իր մրջնանոցի շուրջը, սատկած միջատներ է քաշ տալիս բունը, հատիկներ հավաքում, ուտում է, խմում, յերեխաներ լույս աշխարհ բերում, գաստիարակում նրանց, իսկ հետո, յերբ ժամանակը գալիս է, մեռնում է, փակում հաշիվները այս աշխարհի հետ:

Յես չեմ կասկածում, իհարկե, վոր դուք հաճախ տարակուսանքով կանգնած կլինեք մշտապես շարժուն, անհանգիստ, յեռու դեռով բռնված մրջյունների բնի առաջ, մինչև անգամ կարող ե լինել, վոր դուք փորձել եք հաշիվ տալ ձեզ՝ ինչ է մրջյունը, կամ վորևէ միտք նրա մի շարք շարժումների մեջ, ինչո՞ւ յե նա միշտ այդպես անհանգիստ, ինչո՞ւ մասին է մտահոգվում, ո՞ւր է այսպես շեշտակի սլանում և ինչո՞ւ յե նա այդպես վխտում իբր բնի շուրջը, բայց դուք չեք համբերել ու հավանորեն չեք ել կարողացել այդ բոլորը մինչև վերջ լուծել: Յեվ ընդհատելով ձեր դիտումները, գուցե յեկել եք այն յեզրակացության, վոր չարժե հետաքրքրվել մրջյունի կյանքով և զբաղվել նրա ուսումնասիրությամբ:

Յեթե այդպես է, ապա դուք չարաչար սխալվում եք, վոր այդպես անուշադիր եք դեպի մրջյունը: Անա գտնվել են հետաքրքրբասեր մարդիկ, վորոնք յերկար տարիների ընթացքում ամեն որ ժամերով մրջյունների կույտի մոտ նստած դիտել են նրանց կյանքը և յեկել այն յեզրակացության, վոր նա, այդ մրջյունը շատ բուժագրավ միջոց է»: Զինովեցեք համբերությամբ, կարդացեք այս փոքրիկ զրբույկը, այն ժամանակ մի գուցե դուք ել ավելի լավ կարծիք կկազմեք մրջյունների մասին:

6196
38

Ահա արդեն 35 տարի յե անցել այն որից, ինչ այս գրքույկն
տուաջին անգամ լույս տեսավ: Այդ որվանից շատ ջրեր են հոսել:
Բազմաթիվ նոր գիտողություններ են կատարվել մրջյունների
վերաբերյալ: Շատ նոր բաներ են գրել նրանց կյանքի մասին
զանազան գիտնականներ, վորոնց մեջ առաջին տեղն են գրավում
Լեբրոկը, Ֆորելը, Ֆարբը, Վագները, Կնաուերը, Եշերիսը և Վաս-
մանը:

Յեւ ի՞նչ, այդ բոլոր նոր գրքույկներն ու գիտողություններն
ավելի ամբարցին իմ այն համոզմունքը, վոր մրջյունը վոչ միայն
ուշագրավ, այլև ըստ իր—ըստ մրջնայինի «բանիմաց» արարած եւ
Մակայն այդ մասին հետո, գրքույկի վերջում: Իսկ այժմ տես-
նենք, գիտությունն ի՞նչ ուշագրավ բաներ ե գտել այս «միջատի»
կյանքի ու սովորությունների մեջ...

Ա.Ռ.ՋԻՆ ԾԱՆՈԹՈՒԹ ՅՈՒՆ

Ահա ձեր առաջն ե մրջյունների մի բուն: Դա պարզագե
մեծ կամ փոքր չափի մի հողաթումբ ե, վոր վերևի մասում նե-
ղանում ե: Դուք այստեղ տեսնում եք բազմաթիվ մրջյուններ,
վորոնց մեջ միայն մի քանիսը թևեր ունեն, իսկ մեծամասնու-
թյունը բոլորովին թև չունեն:

Իննեցեք անթևներից մեկին, այդպիսիներն ավելի շատ են,
և զննեցեք ուշագրությամբ. ըստ յերևույթին, վոչինչ առանձին
բան չկա—գլուխ, կուրծք, փորիկ և վտաքեր, ահա նրա մարմնի
բոլոր գլխավոր մասերը: Բայց վերցրեք խոշորացույցը ձեր
ձեռքը և դուք կհամոզվեք, վոր բանն այստեղ այնքան ել պարզ
չե: Ի դեպ, զուցե դուք չգիտեք ինչ ե խոշորացույցը: Դա վոսպի
նմանվող յերկու կողմից ել ռուսցիկ մի ապակի յե, վոր առար-
կաները մեծացնում ե մի քանի անգամ, յերբ այն մտեցնում
եք ձեր աչքին, որինակ՝ զնդասեղի գլուխը ձեզ կթվա սիսեռի
չափ, մազը՝ լուցկու չափ հաստ, լուն՝ մի քիչ փոքր աղբարգեզից,
հետևաբար և մրջյունն այս ապակու միջով ձեզ քսան անգամ
ավելի մեծ կերեվա, քան իրոք կա: Նշանակում ե խոշորացույցի
ուզնությամբ մենք հիանալի կտեսնենք մրջյունի մարմնի այն
բոլոր մասերը, վորոնց հասարակ աչքով դժվար ե նշմարել:

Ի՞նչ կտեսնենք մենք. մի գույգ խոշոր աչքեր գլխի վրա,
ապա բերան, վոր կազմված ե ներքին ու վերին շրթունքներից,
իսկ շրթունքների արանքում ներքին ծնոտը, վերևի սուր ծնոտը
ատամներով, վորոնց ուզնությամբ մրջյունները կրծում և տրո-
քում են կերակուրը: Յեղջերյա ծնոտները մրջյունի համար նույնն
են, ինչ ատամներով ծնոտները: Վերջապես հենց այստեղ գլխի
վրա կա մի գույգ մշտապես շարժուն փոքրիկ բեխիկ, կրծքին
կպած են յերեք գույգ վոտներ և ամեն մի վոտի վրա կարելի յե
նկատել մի քանի մասեր կամ հոդեր: Այդ պատճառով ել մրջյունը
պտտկանում ե և՛ որովայնավոր կենդանիների օտաբխ: Այստեղ կրծ-
քին կպած են նաև մրջյունի թևերը, յեթե նա թևավոր ե:
Նայեցեք փորիկին—նա նույնպես բազկացած ե մի քանի առան-

ձին ողակներէց, վորոնք փորի վրա կարծես հասուններ են կազմում, դրա համար մըջյունն այլ միջատների նմանութեամբ, որինակ՝ բզեզների, մեղուների, իշամեղուների, մոծակների և ճանձների պես կոչվում է միջատ: Այսպես, ուրեմն, մըջյունը միջատ է և պատկանում է հողավտար կենդանիների խմբին:

Նկ. 1. Անթև բանվոր-մըջյուն:

Մըջյունը, ինչպես և ամեն մի կենդանի ուտում է, խմում, կերածը մարսում, շնչում է, շարժվում, զգում: Բնականապես միառժամանակ նրան պահել առանց ողի, նա կխեղդվի և կմեռնի. ուտելիք մի ավելք նրան, նույնպես նա չի դիմանա ու կոչնչանա. կտրեցիք նրա գլուխը, կրկին կմեռնի. հասեք աչքերը, նա այլևս չի տեսնի:

Սակայն ինչո՞վ է շնչում մըջյունը, ինչո՞վ է մարսում ուտելիքը: Ունի՞ արդյոք նա սիրտ, արյուն, ուղեղ, մկաններ:

Մըջյունի մարմինն արտաքին կողմից պատած է յեղջերամաշկով¹⁾: Բավական ամուր այս դրանը պաշտպանում է մըջյունի մարմնի ներքին ավելի փափուկ մասերը: Ի՞նչ է գտնվում այնտեղ այս ամուր դրանի տակ: Դիտենք կարգով, դա շատ հետաքրքիր է:

Յերբ մըջյունը վերցնում է վորևե ուտելիք, նախ արորում է այն, թացացնում թքով և ուղարկում է նախ վորկորը, իսկ այնտեղից բարակ խողովակի՝ կերակրափողի միջոցով ստամոքսը, վորից հետո աղիքներն են (Նկ. 2):

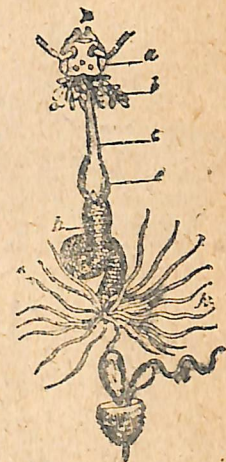
Ահա այստեղ ստամոքսում և աղիքներում կերակուրը մարսվում է և մըջյունին սնելու պիտանի դառնում: Մըջյունի մարմինը, ինչպես և մարդու մարմինը, սնվում է արյունով: Նշանակում է, մըջյունի ընդունած կերակուրը վերջիվերջո արյուն է դառնում: Ի դեպ, ահա թե ինչն է առանձնապես հետաքրքիր-անթև բանվոր-մըջյունի մարմնի կառուցվածքը (այն խողովակը, վորով կերակուրը ցնում է ստամոքսը, ինքը ստամոքսը և աղիքները վերցրած միասին) կազմված է յերկու մասից. նրա մի մասը (քուջը) ծառայում է վորպես շտեմարան, ուր մըջյունը կերակրի պաշար է հավաքում, իսկ մյուսը՝ հավաքած կերակուրը մարսում:

¹⁾ Ավելի ճիշտ ասած՝ այս մաշկը կազմված է լառանձին յեղջերաման մի նյութից, վորը կոչվում է խիտին: Դրա համար ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ խիտինե մաշկով:

Այսպես ուրեմն, մըջյունի ընդունած ուտելիքն արյուն է դառնում: Իսկ այնուհետև ի՞նչ է կատարվում արյան հետ:

Նա մտնում է մի առանձին խողովակով, վորը ձգվում է մըջյունի մեջքի յերկարութեամբ, անմիջապես յեղջերյա դրանի տակ (Նկ. 3), և կոչվում է մեզքի արյունատար անոթ:

Մըջյունի համար այս անոթը նույնն է, ինչ վոր մեր սիրտը: Մարդու սիրտը «խփում է», այսինքն մեկ սեղմվում, մեկ լայնանում է. փոքրիկ մըջյունի մեզքի արյունատար անոթն էլ նույնպես խփում է՝ մեկ սեղմվում, մեկ վերստին լայնանում է. յերբ մարդու սիրտը սեղմվում է, այն ժամանակ արյունատար անոթների սղնութեամբ արյունն այնտեղից դուրս է գալիս և ուղղվում դեպի մարմնի բոլոր մասերը, վորպեսզի նրանց կերակրի. իսկ յերբ սեղմվում է մըջյունի մեջքի անոթը, ապա արյունն այնտեղից դուրս է մղվում և թափանցում միջատի վորջ մարմնի մեջ, մատակարարելով նրան անհրաժեշտ սննդանյութեր:

Նկ. 2. Միջատի (մեղվի) սննդատար. խողովակը. a. գլուխ, b. փոքրիկ պարկիք, վորոնց մեջ պատրաստվում է թուքը (թքային գեղձեր), c. կերակրափողը, e. քուջ, h. ստամոքս:

Մարդու սրտից դուրս յեկած արյունը շրջելով նրա ամբողջ մարմինը, կրկին վերադառնում է սիրտը: Նույն բանն է կատարվում մըջյունի մեջքի անոթից դուրս յեկած արյան հետ. իր գործը կատարելուց հետո նա կրկին վերադառնում է մեջքի անոթը:

Յե՞վ այս ձևով արյան շրջանառութեամբ կատարվում է մըջյունի ամբողջ կյանքի ընթացքում, և ուրիշ կերպ էլ նա չեր կարող ապրել. յեթե մեջքի խողովակը վորևե պատճառով պատուվի կամ փչանա, մըջյունն էլ կոչնչանա:

Մըջյունը գոյութեան ունենալ չի կարող, յեթե արյունը նրա մարմնի մեջ անդադար շարժողութեան մեջ չլինի. չի կարող ապրել և առանց ողի, առանց շնչելու:

Վերցրեք խոշորացույցը և կրկին ուշադրութեամբ դիտեցեք մըջյունին: Դուք կտեսնեք, վոր նրա մարմնի յերկու կողքերի վրա դասավորված են ինչ-վոր փոքրիկ անցքեր (շնչաբուխային ծակեր): Յեթե դուք ուզենաք վորևե բանով (մոմով կամ յուղով

փակել այդ անցքերը, այն ժամանակ մրջյունը կխեղդվի և կմեռնի: Հարկավ: Չե՞ վոր դա նույնն է, յերբ մարդու կոկորդը միջլավ սեղմես: Փակելով մրջնի մարմնի անցքերը, մենք նրան զրկում ենք ոդից, վորն այդ նույն ծակերով թափանցում ենրա

Նկ. 3. Միջատի մեջքի արյունատար անոթը:

դեղային ապարատի նման մի բան: Այս ապարատն առանձնապես հետաքրքիր է: Նա հանգուցավոր յերկտակ սպիտակ բարակ թելի կամ յերիզի նման ձգվում է նրա փորի ստորին մասի ու կրծքի յերկարութամբ և վերջանում է գլխում մեծ հանգուց կազմելով (նկ. 4):

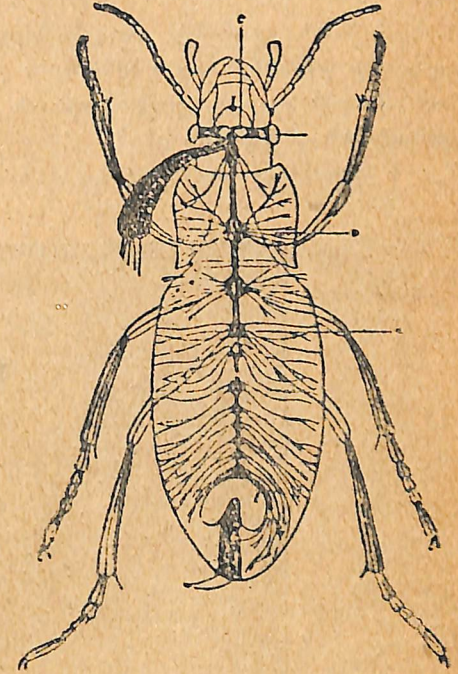
Այս հանգուցը մրջյունի համար այն նշանակութուն ունի, ինչ վոր, որինակի համար, գլխի ուղեղը մարդու, կապիկի, շան, ձիու և այլ կենդանիների համար:

Սպիտակ ժապավենի կամ ինչպես այլ կերպ նա անվանվում է, փորի եղբայրի հանգուցներից մրջնի զանազան մասերն են գնում բարակ, սպիտակ թելիկներ—գեպի վտանները, գլուխը, բեխիկները, ծնոտները և այլն: Նրանք կոչվում են նյարդեր: Շատ զարմանալի յեն այդ թելիկները. յեթե կտրենք գեպի վտանները դնացող այդ թելիկները, ապա վտաններն այլևս շարժվել չեն կարող—կարծես անզգայացած լինեն. յեթե կտրենք գեպի աչքերն ուղղված թելիկները, այդ ժամանակ աչքերն այլևս չեն տեսնի, և

մրջյունը կուռբանա: Փորձեցեք, վերջապես մրջյունի գեպի ծնոտները գնացող թելիկները կտրել,—և այդ թշվառը կզրկվի իր ծնոտները շարժելու, ծամելու և կերակուրը տրորելու ընդունակութունից: Սակայն, բազմապես է այդ մասին: Ավելի լավ է այժմ տեսնենք— ինչպես է դասավորել մրջյունը իր կյանքը, ինչ է անում նա, ինչի մասին է մտահոգվում, ինչպես է աշխատում:

ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՈՒՆԸ

Մրջյունները մեղուն երի, կրետների, իշամեղունների և այլ քաղանքաքաղավառ միջատների հետ մոտիկ ազգական են: Մի քանի գիտնականներ հիմնգ նազառ սեռակից ավելի մրջյուններ են հաշվում, վորոնք տարբերվում են իրարից իրենց մեծութամբ, գույնով, մարմնի կազմութամբ, ապրելու ձևով, սովորութուններով և այլն: Այսպիսիներից են, որինակ, սև, ալ-կարմիր, կարմրաչեղ, գեղին, անտառային, մարգագետնի մրջյունները, մրջյուն-տերևահատները, մրջյուն-մեղրաբերները և այլն: Վոչ վոք գեռ չի տեսել, վոր մրջյունները միայնակ ապրեն: Նրանք ապրում են իրենց նմանների հասարակության մեջ և բնակվում են «գաղութներով» կամ «համայնքներով»:

Նկ. 4. Մրջատի (բզեզի) փորի շղթաք. a—գլխի հանգուց, b, v—փորի շղթաքի հանգուցները:

Յերբեմն այդ գաղութում մրջյունների թիվը 2—3 հարյուրից ավելի չի լինում, բայց հազվադեպ չեն նաև այնպիսի մրջնանոցներ, ուր բնակիչների թիվը հասնում է միլիոնի, գեռ ավելի: Սակայն չկարծեք, թե մրջյունների «համայնքի» բնակիչները պատահմամբ կամ ժամանակավորապես են միացել. ընդհակառակը,

Նրանք իրենց կյանքի ամբողջ ընթացքում միասին են ապրում, միատեղ ուտելիք փնտրում, ձագեր՝ մեծացնում, բնակարաններ շինում ու միասին հարձակումներ գործում հարեան մրջնանոցներին վրա:

Մրջնանոցը—մեծ, բազմամարդ քաղաքի նման մի բան է, ուր բոլոր բնակիչները ընդհանուր շահերով են կապված իրար հետ, միասնաբար պաշտպանում են իրենց համայնքը թշնամու հարձակման դեպքում:

Մրջնանոցը նույնիսկ ավելին է, քան բնակեցված քաղաք.

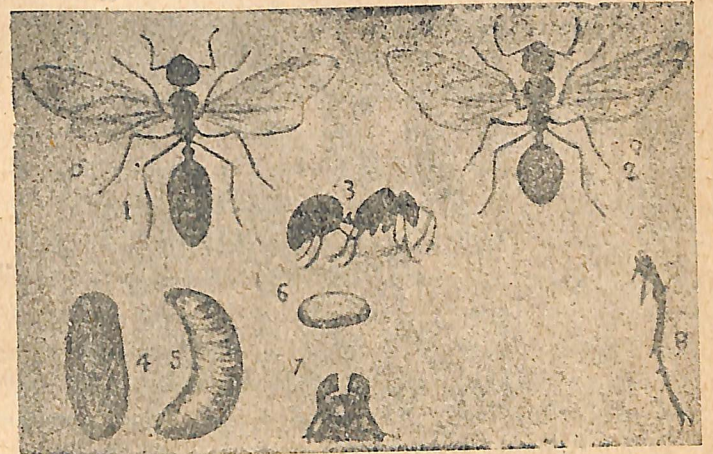

Նկ. 5. Մրջուկի ուղեղը—կտրված, ըստ Յիզելերի. a. արուի 6. եգի, b. բանվորի: Վերջինի ուղեղը ավելի բարդ կազմակերպուն ունի, վորը համապատասխանում է մրջյունի կտտարած բարդ աշխատանքներին:

ինչ-վոր պետություն նման բան է, վորտեղ կան պորտաբույծներ ու աշխատավորներ, կան խաղող քաղաքացիներ:

ու ազդեիկներ, կան յուրատեսակ «տերեր» և «ստրուկներ»: Յեթե ուշադրություն դիտենք մրջնանոցը, ապա դժվար չի լինի նկատել, վոր առանձին մրջյուններ տարբերվում են իրարից արտաքին տեսքով. այսպես, ամեն մի մրջնանոցում ամենից առաջ դուք կտեսնեք թեափոր արուններ և եգեր ու անթիվ բանվոր-մրջյուններ:

Տարբերել բանվորներին բոլորովին դժվար չի, քանի վոր նրանք մրջնանոցում ամենից շատ են. բացի այդ, բանվորը, վորի

Նկ. 6. Մրջնային համայնքի տարբեր բնակիչները. 1—արու, 2—եգ, 3—բանվոր, 4—հարսնյակ, 5—թրթուր, 6—ձուռ, 7—ծնոտ, 8—հողավոր վոտ:

վրա շատ պարտականություններ են դրված, «ձեռքերը ծալած» նստած չի. նա շարունակ շարժվում է, վազում, ինչ վոր քաշ է տալիս իր համայնական բունը, և այդպիսով նա ամենից շուտ է աչքի ընկնում նույնիսկ ամենաուշադիր դիտողին:

Յեվ ինչպես կարող են բանվոր մրջյունները չվազվզել կամ վառել բռնով չմտածոզվել: Նրանց մի մասը պետք է զբաղվի բնակարան շինելով կամ հինը նորոգելով. մյուսներն ստիպված են շարունակ ուտելիքի մասին հոգալ, վորը պետք է գտնել, քաշ տալ մրջնանոց և դարսել մի վորոշակի տեղ. յերրորդների պարտականություն է ձվերն ու յերեխաներին խնամել... Յեվ, վերջապես,

այդքան բնակիչների համար այդքան մեծ տնտեսութեան մեջ քիչ կգտնվեն ուրիշ գործեր ևս:

Դիտելով բանվոր մրջյուններից մի քանիսին, մենք կարող ենք նկատել, վոր նրանց գլուխն ու ծնոտները ավելի մեծ են, քան մյուսներիսը: Դրանք զինվորներ կամ ռազմիկներն են, վորոնք բացի իրենց սեփական ծնոտներից այլ գենք չունեն և զրանցով են ոգտվում ուրիշ մրջյունների հետ կովելիս:

Այդ պատճառով ել նրանց ծնոտներն ավելի զարգացած են (նկ. 7):

Կան նաև այնպիսի մրջյուններ, վորոնց գլուխն այնքան մեծ է, վոր հավասարվում է մնացած ամբողջ մարմնին: Սրանք կուշյր մրջյուններն են, ամենից դժբախտներն ամբողջ խմբի մեջ: Նրանք կարծես թե միայն նրա համար են պետք, վոր իրենց մեծ գլուխներով թշնամիների ուշադրութեանը հեռացնեն մրջյունոցի մյուս բնակիչներից:

Յերբ, որինակի համար, բանվորներն զբաղված են վոչ մրջյունոցի ներսում, այլ դուրսը, բաց յերկնքի տակ, մեծ գլխանի կուշյրերն ել նրանց մեջ քաշ են գալիս. յեթև վորեւե

Նկ. 7. Ռազմիկ մրջյուն: Թռչնի խելքին փչի բերանը քաղցրացնել փոքրիկ միջատով, հասկանալի յե, վոր նա փոքրիկ մրջյունի վրա ուշադրութեան չի դարձնի, այլ կաշխատի վորոպ նրան, վորն ավելի խոշոր է և ահա կորով մեծ գլխանի կուշյրը:

Կան գիտնականներ, որինակ՝ Ֆորելը և Վելերը, վորոնք պնդում են, թե մեծագլուխ կուշյրերը մրջյունոցի համար «կենդանի դարպասների» դեր են կատարում, այլ կերպ ասած՝ նրանք հարկ յեղած զեպքում իրենց խոշոր գլուխներով փակում են մըրջյունոցի յել ու մուտի անցքերը, և այս ձևով պաշտպանում են նրա բնակիչներին անկոչ հյուրերից ու թշնամիներից:

«Մի անգամ մի ծառի բնում—այդ բանը պատահել է Հյուսիսային Ամերիկայում— Վելերը գտել է մրջյունների մի բուն: Քնի մուտքի անցքերը փակել էյին մեծագլուխ կուշյրերը, ըստ վորում ամեն մի մրջյունի գլուխն իր տեսքով ու գույնով այն-

քան լավ նմանվում էր բնափայտին, վորի մեջ բնի անցքերն էյին շինված, վոր բավական դժվար էր նկատել նրան:

Յերբ Վելերը մի տեղ ծղոտը կպցրել է «կենդանի դարպասների», նրանք չեն բացվել, այլ պինդ փակված են մնացել: Իսկ յերբ հայտնվել է մրջյունոցի բնակիչներից վորեւե մեկը և սկսել է իր բեխիկներով թեթևակի բաղխել իր պոստում կանգնած պահակի գլուխը, այն ժամանակ անցքն անմիջապես բացվել է, և նա ազատ անցել է մրջյունարանի ներսը և «դարպասները» կրկին փակվել են նրա հետևից»:

Բանվոր մրջյունները յերեխաներ չեն բերում. փոքրիկ մըրջյունները ծնվում են թեվավոր եգերից և արուններից: Եգերին հաճախ տեսնել չի կարելի, վորովհետև մրջյունոցում նրանցից միմիայն մի քանի հատ է լինում, չնայած պատահել են այնպիսի համայնքներ, վորտեղ եգերի թիվը հասել է մինչև 50—60 հատի: Բայց այդ հազվագյուտ բացառութեան է, դրա փոխարեն արունների թիվը անհամեմատ ավելի շատ է, քան եգերի թիվը: Նրանց հաշվում են տասնյակներով:

Եգն արունից տարբերվում է միմիայն նրանով, վոր նրա փորն ավելի հաստ է, իսկ մնացյալ բաներով արտաքինից նա նման է արունին: Այս թեվավոր մրջյունները սովորաբար վոչինչ չեն անում և հազվագյուտ զեպքերում մասնակցում են բնագանուր աշխատանքներին:

Յերբեմն բանվոր մրջյունների մեջ կտրելի է նկատել և այնպիսիներին, վորոնք իրենց արտաքինով խիստ տարբերվում են մյուսներից. նրանք կամ հասակով փոքր են կամ գույնը չի նմանվում մրջյունոցի մնացած անդամների գույնին: Ի՞նչ մըրջյուններ են սրանք. դրանք հենց այն մրջյուններն են, վոր կոչվում են «սարուկներ». նրանց մասին մենք կզրուցենք հաջորդ գլուխներից մեկում:

Հաճախ պատահում է մի բնում այնքան շատ մրջյուններ են կիսվում, վոր խիստ նեղվածք է լինում միասին ապրելու համար: Այն ժամանակ հին բնի մոտ շինվում է նոր բուն, և մըրջյունների մի մասը տեղափոխվում է նոր բնակարանը: Բայց յերբ այստեղ ել նրանք շատ են բազմանում, կրկին նոր կացարան են կառուցում, ուր վերաբնակվում է բնակչութեան ավելացած մասը:

Այսպիսով յերբեմն հին բնի մոտ առաջանում է հարյուրա-

Վոր բներից բաղկացած մի ամբողջ գյուղակ: Հասկանալի յե, վոր հետագայում այդ գյուղակը կարող ե գառնալ մի մեծ «քաղաք»:

Ամերիկայում Ալլեգանյան լեռներում գտնվել ե մի մեծ «մրջնային քաղաք», վոր բաղկացած ե յեղել հազար հինգ հարյուր, կամ հազար վեց հարյուր բնից, և այն ել ինչ բներ: Նրանցից յուրաքանչյուրը մեկ, նույնիսկ յերկու մետր բարձրություն ե ունեցել: Ամբողջ այն վայրը, վորտեղ տեղավորված եր այդ հսկայական «քաղաքը», ծածկված ե յեղել մի բնից մյուսը տանող ստորերկրյա փորված անցքերով: Յեվ ահա ինչն ե առանձնապես հետաքրքիր, մրջնային քաղաքի բազմամիլիոն բնակչությունն իրենից ներկայացնում եր մի ամբողջություն: Այսպես, յեթե վորեւ բուն քանդվում կամ փչանում եր, մյուս բների բնակիչներն ավերումից տուժած բնակիչների հետ ձեռնարկում եյին այն վերականգնելու:

ԲՆՈՒՄ

Ափսոս, ընթերցող, վոր քեզ հետ միասին չենք կարող մտնել մրջյունների շենքը, վորպեսզի տեսնենք, թե ինչպես ե կառուցված այն: Այսինքն գա մեծ դժբախտություն չի—մենք կարող ենք կտրել կամ զգուշությամբ քանդել մրջյունների թոււքը, և դիտել թե ինչ ե կատարվում այնտեղ: Արտաքինից նրանց բնակարանը բոլորովին գեղեցիկ չի—սուր ծայրով մի հողաթոււք ե գա, վորի վրա շաղ են տրված ճյուղերի կտորտանքներ, ծղոտ, տերեւներ, ունի մի քանի յեղքի անցքեր և ուրիշ վոչինչ: Մրջնային թմբերը գանազան մեծության են լինում, Յերբեմն պատահում են շատ մեծերը, մինչև անգամ խոտի փոքր զեղի չափ (նկ. 8):

Բայց իջնենք այս շենքի ներսը. վորքան շատ փոքրիկ սենյակներ: Սկզբում ձեզ թվում ե թե, այստեղ ինչ վոր անկարգություն ե տիրում: Սակայն սաստիկ զարմանում եք նկատելով, վոր սենյակներն այստեղ կառուցված են հարկերով, վորոնց թիվը յերբեմն քառասունի յե հասնում: Քառասուն հարկ, քսանը գեանի տակ, քսանը գեանից բարձր:

Յուրաքանչյուր հարկում դուք կտեսնեք նեղլիկ անցքերով իրար հետ միացած անթիվ, անհամար փոքրիկ սենյակներ, վորոնք կարծես թե կազմում են չընդհատվող սրահներ: Բոլոր հարկերն իրար հետ միանում են նույնպես սրահներով: Բացի

Նկ. 8. Մրջնանոց

այս փոքր սենյակներէց, վորտեղ դուք կտեսնեք բազմաթիւ մըր-
ջուռն-ձագուռներ կամ ձվի կույտեր, կան նաև մեծ սենյակներ,
վորոնք գլխավորապէս կենսամթերքներ պահելու համար են:
Այսպիսի սենյակներէ առաստաղները կամարավոր են, պատերը
կանոնավոր, հատակը հարթ, կարծես ասֆալտած լինի: Վորպեսզի
սենյակներն ամուր ու դիմացկուն լինեն, նրանց առաստաղներէ
տակ հենարան սյուներ են դրված:

Մըջուռնի ինչին են պետք բնի վերին ու ներքին հարկերը:
Ներքեւում նա պահում է իր ձագերը միայն գիշերը և վատ
յեղանակին, իսկ ցերեկը և լավ յեղանակին նրանց փոխադրում
է վերնահարկը:

Բոլոր փոքր սենյակները մեծերի հետ միացած են միջանցք-
ներով, իսկ այնտեղից արդեն սկսվում են մըջնանոցի արտաքին
անցքերը: Բնի արտաքին անցքերը յեւ ու մուտքի դռներն են:
Մըջուռնը գիշեր ժամանակ և վատ յեղանակին այդ անցքերը
փակում է, վորպէսզի խոնավությունն ու ցուրտը ներս չթափան-
ցնեն և փակվի թշնամի-ավազակների մուտքը, վորոնք գիշերը կա-
րող են հեշտությամբ սողոսկել բուռը, և բնակիչներին շատ չա-
րիք ու ահաճություններ պատճառել: Սակայն մըջուռնը չի բա-
վականանում այդ անցքերը զանազան մանր աղբով փակելով:
Փիշերները համայնքի դռների առաջ պահակներ եւ կանգնեցնում:

Հետաքրքիր է տեսնել թե մըջուռններն ինչպէս են կառու-
ցում իրենց բազմահարկ հասարակական շէնքերը:

«Հենց վոր գարնանն սկսում է հանդարտ ու տաք անձրև
տեղալ և հողը փափկում է, հողափոր մըջուռններն իսկույն սկսում
են իրենց շինարարությունը. հարյուրներով դուրս են թափվում
այս քրտնաշան արարածներն իրենց բներից և նոր սենյակների
ու անցքերի հիմնադրման համար շարում հողի կոշտը կոշտի վրա, ըստ
վորում ճանապարհին պատահող խոտերի ցողունները, հավամբը-
գու ձյուղիկները, տերեւների մասերը և բնական այլ հենարան-
ները գործադրվում են վորպէս սյուներ ու կամարներ» (Վասման):

Աշխատանքը յեռաց բանվորներն շտապեցին զանազան կող-
մեր, գործի դրին իրենց շոշափելիքները, թաթերը և, վոր գլխա-
վորն է, ծնոտները. կավի փոքրիկ կտորները և ավազահատիկ-
ներն անսովոր արագությամբ մոտ են քաշում, կիտում շի-
նարարության վայրում: Այնտեղ մըջուռն-քարտաշները հիմնա-
դրում են պատերն ու առաստաղների կամարները, այնտեղ սեա-
գործ բանվորները պատրաստում են շինանյութեր, մի քանիսն
առաստաղներ են պատրաստում, մյուսները նեցուկներն ու
սյուները բարձրացնում, յերրորդները ծածկված անցքեր և մի-

ջանքներ են անցկացնում սենյակից սենյակ ու դեպի դուրսը:
Հենց այստեղ էլ վխտում են բազմաթիւ կերակրող մըջուռնները,
վորոնք յեռանդով սնում են ուժասպառ բանվորներին ու կրկին
ուղեվորվում կենսամթերքներ ձեռք բերելու:

Ահա մըջնանոցն արդեն պատրաստ է: Իրսից ծածկում են
նրան ավազահատիկներով, ձյուղերի կտորտանքներով ու ծղոտով:
Վերջապէս պատրաստվում են և արտաքին անցքերն ու հոգնա-
տանջ աշխատավորները բնակություն են հաստատում նոր կա-
ցարանում:

Հաճախ մըջնանոցի մոտ կարելի է տեսնել 20—40 մետր
յերկարությամբ փոքրիկ ու բավական մաքուր շավիղներ. բան-
վոր-մըջուռնը շինել է այդ նրա համար, վոր մըջնանոցից անտառ
կամ դաշտ գնալն ավելի հեշտ ու հանգիստ լինի. հաճախ այն
ծառերի ու թփերի վրա, դեպի վորոնց ձգված են այդ ճանա-
պարհները, արածում են մըջուռններ յ «կթի անասունները» — աֆիս-
ները (տես գլուխ «Անասնապահներ»): Յերբեմն, հաղորդակցության
ճանապարհներ սարքելիս մըջուռնները վոչ միայն կրծոտում են
ճանապարհի վրա յեղած բույսերն ու մաքրում մոլախոտերը,
այլև նրանց ծածկում են ավազով: Սակայն գա դեռ բոլորը չէ:
Հաճախ մըջուռնն իր բնից դեպի զանազան կողմեր — յերբեմն էլ
մեծ տարածությունների վրա — անց է կացնում գաղտնի անցքեր
ու ներքնուղիներ:

6196
38

Հաճախ այդ տուներն կրկին տանում են դեպի այն ծա-
ռերը, վորոնց վրա տեղավորված են «մըջնային կովերի» — աֆիս-
ների ամբողջ հոտեր, իսկ ընդհանրապէս ստորերկրյա անցքերն
ու տուներն կրկին տեսակ ոգուտ են տալիս մըջուռններին.
առաջին նրանք բանվոր-մըջուռնների համար ծառայում են վոր-
պէս հաղորդակցության շատ հարմար ճանապարհներ, իսկ յերկ-
րորդ ոգնում են նրանց թագնվելու թշնամու հարձակման դեպ-
քում:

Վերջապէս, չի խանդարում մատնանշել, վոր խիտ բնակչու-
թյուն ունեցող մըջուռնների մի շարք համայնքներ՝ բացի իսկա-
կան բներից, սարքում են նաև «ժամանակավոր կայաններ» —
սովորաբար այն ծառերի ու թփերի մոտ, վորտեղ ապրում են
նրանց կթի անասունները — աֆիսները:

Վասմանը գրում է՝

«Համարյա չկա և վոչ մի տեսակ նյութ, վորից մըջյունը չկարողանա բուն շինել իր համար, համարյա չկա վոչ մի ձև, վոր մըջյունը չտա իր բնին և չկա մի տեղագրություն, վորտեղ հնարավոր չլիներ շինել այն: Յերբեմն նա այնքան փոքր է, ինչպես մի մատնոց, յերբեմն այնքան մեծ, վոր յեթե համեմատենք կառուցողի մեծությունը նրա շինքի մեծության հետ, ապա հին յեզիպտացիների բուրգերը համեմատած այս բնի հետ կլիվան խլուրդի բլրակից վոչ մեծ:

Յերբեմն նա գտնվում է գետնի տակ, ժայռերի պատվածքների մեջ, քարերի տակ, յերբեմն ծառերի կեղեվի տակ, նրա բնափայտի մեջ, յերբեմն բույսի սնամեջ ցողունում, յերբեմն գիտորի վամ խխունջի լքած տնակում, յերբեմն կախված է նա ծառի բարձր ճյուղերից, յերբեմն անտառում, գետնի մակերեսի վրա բարձրանում է ինչպես մի գմբեթ, յերբեմն փորված է նա հողում, յերբեմն ցեմենտից ծեփված, յերբեմն փայտի մեջ և փորված, յերբեմն էլ պատրաստված է այս բոլոր աշխատանքների միասնական գործազրույթով:

Ի՞նչպիսի բազմազանություն: Յեւ վարմանալի չէ. չմոռանանք, վոր հինգ հազարից ավելի մըջյունի տարբեր ցեղեր գոյություն ունեն և նրանցից համարյա ամեն մեկն ապրում է ըստ իր գիտցածի—նայած իր նախնիքներից ժառանգաբար ստացված ունակություններին, բնակավայրին, ապրելակերպին և ձեռքի տակ ունեցած անհրաժեշտ նյութերին:

Յերկրագնդի շոգ արևադարձային յերկրներում աճում է մեծ ու փետրածե տերեղներով տկացիան: Ամեն մի այսպիսի տերեղի հիմքում կա մի անագին սնամեջ փուռ, և ի՞նչ: Այս փուռը բնի տեղ և ծառայում, վորտեղ բնակություն է հաստատում մըջյունների մի առանձին ցեղ:

Մի շարք այլ մըջյուններ տեղավորվում են հացահատիկների չոր ցողունների ներսում: Այդպիսիներն են՝ ըստ Փորելի գիտողությունների, Հյուսիսային Ամերիկայի տափաստաններում ապրող մըջյունների զանազան ցեղերը:

Յերբորդները—անտառային մըջյուններից շատերը թեև շինարարական գործի հմուտ վարպետներ են, ընտրում են պատահաբար գտած վորեւէ կիսապատրաստ կարգի կտորներ, որոնք կարծես աղյուսիկ կամ

տահաբար գտած վորեւէ կիսապատրաստ կացարան, ու հարմարեցնում այն վորպես բնակարան իրենց համայնքի համար:

Անտառում հաճախ կարելի է պատահել հին, փտած կոճղերի: Յերկար տարիներ նրանց մեջ ապրել են զանազան կեղեվակերներ (բզեզներ) և փայտահատ-բզեզների թրթուրներ: Այստեղ նրանք կրծել—պատրաստել են բազմաթիվ փոքրիկ սենյակներ ու սառքերկրյա անցքեր, իհարկե, իրենց կարիքների համար. բայց մըջյուններին վորպես բնակարան դրանից ավելի լավը պետք էլ չէ: Նրանք խմբով ամբողջ համայնքով տեղափոխվում են այսպիսի բնակարան, ետևում նրա նախկին տերերին, մաքրություն, կարգ ու կանոն հաստատում այնտեղ, ծածկում ավելորդ անցքերը հողով կամ փայտի թեփով, նորոգում են ինչ տեղ վոր պետք է, այս ու այնտեղ շինում միջնապատեր ու սկսում են իրենց համար ապրել բզեզներից խլած այս բնում:

Յեթե գրավելու ժամանակ յերևա, վոր կոճղի մի մասում մըջյունների այլ գաղութ է հաստատվել արդեն, այն ժամանակ նոր տերերը կամ վոչնչացնում են անհաճո հարևաններին, կամ ուղղակի տանից դուրս են անում: Յեթե այդ չի հաջողվում նրանց, այն ժամանակ յերկու գաղութների մեջ հաստատվում են խաղաղ, բարի դրացիական փոխհարաբերություններ, ըստ վորում մի համայնքի տիրապետության սահմանները գատվում են մյուսի սահմաններից առանձին պատնեշով, վոր նոր են շինում:

Մըջյունները մեծ մասամբ հողագործներ են, բայց նրանց մեջ կան և «ատաղձագործներ». այդ աշխատանքների ժամանակ վորպես գործիք նրանք բանեցնում են իրենց ծնոտները, վորոնցով նրանք հին ծառերի բնում կրծում-փորում են իրենց բազմահարկ շինությունները:

Տեղավորվելով ծառի փշակում, վորոշ մըջյուններ այդ փշակն օգտագործում են վորպես համայնական բնակարանի բնական պատնեշ, կամ վորպես բերդի պատեր, իսկ սենյակներն ու միջանցքներն արդեն իրենք են կառուցում:

Այդպես է կառուցում, որինակի համար, Հնդկաստանում ապրող մըջյունների ցեղերից մեկը:

Փշակի ընտրություն անելուց հետո, նրանք ապագա շինքի համար շինանյութ են հավաքում այնտեղ, իսկ նրանց համար վորպես այդպիսի նյութ ծառայում է կովի աղբը. հավաքելով կովաղբի կտորները, մըջյունները մշակության են յենթարկում ու նրանցից պատրաստում են փոքրիկ բավական ամուր թերթեր, այսպիսի յուրաքանչյուր թերթ կարծես աղյուսիկ կամ

կղմինդը լինի: Կղմինդըը պատրաստելու հետ միաժամանակ ըսկսում են նաև շինարարութունը: Կղմինդըը կարգով շարում են ու իրար վրա դարսում այնքան, մինչև վոր ստացվում է բավական մեծ արտաքինով գնդի նման մի բուն, վոր բաղկացած է բազմաթիվ առանձին-առանձին փոքրիկ սենյակներից:

Բայց ապա ուր մնացին այն «կախված բները», վորոնց մասին գրում է Վասմանը. մենք գիտենք վոր այդպիսի բնակարաններ շատ են գործածում մրջյունի ազգակիցներից մեղուներն ու կրետները: Բայց վորևե մեկը տեսել է արգյոք, վոր մրջյուններն ունենան այդպիսի բնակարան: Այո, տեսել է վոր մեկ անգամ: Մեր յերկրներում ել կա այդպիսի վարպետ, վոր պատրաստում է «կախված» կարգոնի բուն.—այդ ծառի սե փայլուն մրջյունն է:

Նա կրծելով ծառերից թելեր է հանում, տրորում է նրանց ծնոտներով, խառնում է նրանց հետ իր կաշուն թուքը և այսպիսի նյութից դուրս բերում փոքրիկ բուն, վորը կախում է վորևե տեղ ծառի կամ թփի ճյուղերից:

Ամերիկական և հնդկական մրջյուններն առանձնապես հմուտ են նման գործի մեջ: Նրանց «կարտոնի» բները հաճախ շատ մեծ են լինում: Սակայն այս տեսակ բներից ամենամեծերն ունենում են միայն մի տեսակ մրջյուններ, վորոնք ապրում են Աֆրիկայի արևելյան ափի մոտ գտնվող Մադագասկար կղզում: Այստեղ մի անգամ գտնվել է մի այնպիսի կախված բուն, վորի մեջ մի հասկավոր մարդ ազատ կարող եր տեղավորվել:

Այդ բոլորը սակայն չնչին բաներ կթվան, յեթե համեմատելու լինենք Հնդկաստանի Յեյլոն կղզում ապրող կարմրագեղին ասիական մրջյունի արարքների հետ:

Նրան կարելի է ջուլհակ անվանել: Յեղ իսկապես Յեյլոնի մրջյունն իր համար ճեղքներից է բնակարան պատրաստում. բայց ինչպես:

Ահա բանվոր մրջյունների արտելը բարձրացավ մի ճյուղի վրա, վոր ընտրված է բնակավայրի համար: Նրանք յեռանդով գործում են իրենց ծնոտների միջոցով—ձգում, իրար են մոտեցնում տերևները, պատշաճ ձևով կարգավորում ու այդպիսով պինդ ամրացնում իրար: Շուտով հայտնվում է մի ուրիշ արտել: Նրանց անդամներից ամեն մեկը ծնոտներով բռնած տանում է ինչ վոր սպիտակ, յերկարավուն դնդիկ: Սա նրանց «ճախարակներն» են: Սակայն ներկեք, ճախարակներ չեն, այլ նրանց տե-

Նկ. 9. Հարավային Ամերիկայում ապրող մրջյունների մի ցեղի կախված բունը:

փակամ բրբուրները, վորոնց հին բնից քաշ են տվել աշխատանքի վայրը:

Թրթուռի մի ծայրից բերանով բռնած, մանողը կամ ավելի շուտ ջուլհակն սկսում է թրթուռի առաջին ծայրը իրար մոտեցրած տերևների յեզրերով հետ ու առաջ, աջ ու ձախ շարժել: Յեվ տերևի մակերեսին, վորտեղ կպչում է թրթուռի բերանը, իսկույն յերևում է վոստայնաթելիկը, վորն արտադրում է ինքը թրթուրը:

Թելիկները կպչում են տերեփներին և այսպիսով ամրացնում նրանց: Այս աշխատանքը յերկար է տևում:

Վոստայնաթելերը խաչածեղում են զանազան ուղղությամբ: Մարացնող նյութն ավելի ու ավելի է պնդանում, կազմելով ինչ վոր մի տեսակ թաղիքի հյուսվածք: Վերջապես՝ բունն արդեն պատրաստ է: Մնում է ապահովել այն փոքրիկ մրջյունների հարձակումից, վորոնց հետ մեր ջուլհակը մշտական ու անզաղար պատերազմի մեջ է գտնվում: Յեվ մանողը կրկին գործի յե դնում

Նկ. 10. «Ջուլհակ» մրջյունն իր կենդանի ճախարակը ծնոտներում բռնած:

տարեկապես սպառողինված իրեն անհրաժեշտ ունեցույթուններով, ինքնուրույն կյանքի հենց առաջին րոպեներից նա կարողանում է անել այն բոլորը, ինչ վոր անհրաժեշտ է իր գոյությունը պաշտպանելու համար, մատաղ սերնդին զաստիարարելու և համայնքի բարորություն համար:

Նրա ամենագլխավոր ունեցույթունները ծնվում են հենց իր հետ միասին: Նա ստանում է այդ բոլոր պատրաստ դրււրյամբ: Սովորելու, վարժվելու կտրիք չի գգում նա:

Մրջյունների ամեն մի տեսակ, ամեն մի ցեղ ծնված որից սոժտված է լինում իր բունը համաձայն այս կամ այն բնիզմաբու-

իր «ճախարակը», փաթաթելով ծառի բունը 20—25 սանտիմետր լայնությամբ վոստայնի հյուսվածքով, վորի վրա կախված է իր բունը:

ՀԱՄԱՁԱՅՆ ՀԱՆԿԱՄԱՆՔՆԵՐԻ

Փոքրիկ մրջյունը աշխարհ է գալիս կա-

պրանի շինելու ընդունակությամբ, այս կամ այն անհրաժեշտ նյութից, այս կամ այն ավանդական ձևով, այս կամ այն բնորոշված տեղում. «հողափոր» մրջյունը ծնված որից փորփրում է հողը, «ատողձագործը», հենց առաջին անգամից, յերբ սկսում է ծառի բունը սենյակներ ու անցքեր բաց անել, կատարում է այդ այնպես, կարծես թե վաղուց է սովորել այդ արհեստը: Մադագասկարյան դեռահաս մրջյունն իր կախված բնի համար «կարտոն» պատրաստելու գործում մեծ մասամբ հետ չի մնում իր համայնքի ծեփ «փորձված» ընկերոջից՝ իսկ իր կյանքում վոչ մի անգամ դեռ բունը չչինած ցեյլոնյան «ջուլհակը» սովորաբար նույն ճարպկությունը կարողանում է դեկավարել իր ճախարակները, ինչպես և նրա ամեն մի ցեղակից, վոր բազմաթիվ անդամներ է զբաղվել այդ գործով:

Այդպես է ընդհանուր կանոնը: Դա ապացուցված է բազմաթիվ փորձերով ու դիտողություններով: Բայց այդ կանոնից չպետք է սխալ յեզրակացություններ անել: Չպետք է կարծել, թե մրջյունը նման է վորեք մեկի կողմից խելոք մտածված ու լավ լարված մեքենայի: Չպետք է յենթադրել, թե մրջյունների առանձին ցեղեր ամեն ինչ և միշտ միեկնույն շարժումով են կատարում: Յես իսկույն մի շարք փաստեր կբերեմ, վորոնք պարզ ցույց են տալիս, թե ինչու այդպես չպետք է մտածել: Այդ փաստերն ավելի ևս հետաքրքիր են, վորովհետև պատմում է Վասմանը, իսկ նրան բոլորն էլ ընդունում են, վորպես մրջյունների կենցաղին քաջածանոթ մարդ:

Սովորական ալ-կարմիր մրջյունն ամենից առաջ լավ գետնափոր է: Նա իր բունը շինում է հողի մեջ, ծառերի ստորոտում, թփի տակ և մինչև անգամ քարերի տակ: Բնի վրա հողի մի բլրակ է բարձրացնում, ծածկում հավամրդու ճյուղերով, չոր տերեփներով և այլն. յերբեմն փոքր է լինում նա, յերբեմն, ընդհակառակը, մետրից ավելի բարձր: «Սովորաբար» այդպես է լինում: Բայց հաճախ այդ միեկնույն մըրջյունը քնակություն է հաստատում սոժու կամ կաղնու փտած կոճղերում, փտած արմատներում, կամ թե հենց դեռ կենդանի ծառում, նրա վոչ մեծ փշակի ձեղքերում—փտած տեղում կամ ծառի պոկված կեղևի տակ: Նշանակում է գետնի մեջ ապրելն այս մրջյունի համար բոլորովին էլ պարտադիր չէ: Նա կարող է, հանգամանքներին նայած, քնակություն հաստատել և այլ տեղերում: Հենց բանն այն է— «նայած հանգամանքներին»:

զանազան են լինում, նրանց համեմատությամբ ել ալ-կարմիր մըջունը յերբեմն փոխում է իր ապրելու ձևը:

Մի քանի որ է վոր յերաշտ է: Անտանելի շողեր են, տհաճ է արևի տակ, սոճու անտառի յեզրում տեղավորված հին բնում:

Յեզ մըջունը հեռանում է այնտեղից. տանում է իր հետ փոքրիկներին ու բնակվում անտառի ստվերոտ մի տեղում:

Շոգերն անցան, փչում է գոլ քամին, հաճախ անձրևում է. և մեր մըջունը կրկին տեղաշարժվում է, թողնում վոչ վաղուց ձեռք բերած ու տաքացրած բունը և իր ամբողջ գույքով տեղափոխվում է իր հին ոջախը կամ հորդ անձրևներից ապաստան փնտռում վոչ թե գետնի տակ, այլ վորևե կողմու կոճղում, վորն արագորեն վերափոխում է համայնական հարմար բնակարանի և, իհարկե, տեղավորվելով այս կոճղում, մեր հողափորը կամա ալկամա պետք է փորձի նաև ասաղձագործություն անել:

Այստեղ գուք տեսնում եք, վոր տեղափոխություններն առաջանում են պատահական հանգամանքից: Բայց տարվա յեղանակները, գարունը, ամառը, աշունը ու ձմեռն ամենևին պատահական չեն—նրանք մեր յերկրներում կանոնավորապես հաջորդում են իրար: Յեզ ալ-կարմիր մըջունների շատ գաղութներ նույն կանոնավորությամբ իրենց ամառային բնակարաններից գաղթում են ձմեռային բնակարանները, և ընդհակառակը:

Բանն այն է, վոր այդ գաղութներն ունենում են յերկու տեսակ բնակարան՝ ձմեռային և ամառային: Ձմեռային բնակարանը շինվում է շատ խոր ծառերի արմատների տակ կամ նրանց կոճղերում, վոր խիտ թփերով պաշտպանված է ցուրտ քամիներից ու բուքերից—այստեղ և տաք է, և ապահով: Բայց ահա ապրիլ ամիսն է: Յեզի են ցանկալի ջերմ որերը: Արեգակը տաքացրել է յերկիրը ու որեցոր ավելի ու ավելի յե շիկանում: Յեզ մըջունները գաղթում են ձմեռվա բնից ամառայինը, վորը մեծ մասամբ ապատորեն տեղավորված է թփուտի յեղերքին: Իսկ սեպտեմբերին կամ հոկտեմբերի սկզբին նրանք նորից տեղափոխվում են ձմեռային բնակարանը: Յերբեմն սակայն պատահում է այնպես, վոր մըջուններն ամառվա կեսին հանկարծ տեղահանվում և բնակվում են ձմեռային բնում: Դուք արդեն գիտեք, ինչո՞ւ համար կամ ինչ հանգամանքներից է առաջանում այս բանը—չե՞ վոր լավ թագնված ձմեռային բնակարանը կարող է նրանց վոչ միայն պաշտպանել ցրտից՝ այլ նաև սաստիկ շոգերից...

Հանգամանքներին նայելով՝ մըջունը միևնույն բունը փո-

փոխության է յենթարկում: Այդ հեշտությամբ կարելի է ստուգել, նայելով այն մըջունների աշխատանքին, վորոնք իրենց ստորերկրյա բնակարանի վրա գմբեթանման բլրակ են շինում վամ թե չե սոճու անտառում ապրող անտառային մըջունների նման իսկական մըջնային հողակույտեր կազմում:

Յերբ յեղանակը խոնավ է, յերբ ոգում շատ խոնավություն է կուտակված, այն ժամանակ այս մըջուններն իրենց գմբեթներն ու բլրակները բարձրացնում են, միաժամանակ անցկացնելով այնտեղ յեղի բազմաթիվ անցքեր. այդ ոգնում է խոնավության շուտ գոլորշիանալուն և բնից ազատ կերպով յեղ ունենալուն, իսկ յեթե ոգում սակավ է խոնավությունը, և բնին չորանալու ու ձաքճքելու վտանգ է սպառնում, այն ժամանակ, ընդհակառակը, մըջունները գմբեթներն ու բլրակները ցածր ու տափակ են շինում, քչացնելով միաժամանակ և յեղի անցքերը. այդ դանդաղեցնում է գոլորշիացումը և չի թողնում, վոր բունը բուրբուկին չորանա:

Բացի յեղանակից, կան և այլ շատ հանգամանքներ, վորոնցից զրգված մըջունն իր շինությունը դանազան ձեվերով է պատրաստում:

Վերցնենք կրկին նույն ալ-կարմիր հողափորին. սա ևս, ինչ—պես և բոլոր մըջունները, ապրում է համայնքով, բայց համայնքները տարբերվում են մեկը մյուսից: Մեկն ուժեղ է, տասնյակներով, նույնիսկ հարյուր հազարներով մըջուն-բնակիչներ ունի: Մյուսը թույլ է, նրա բնակիչների թիվը միայն մի քանի հազարի է հասնում, շատ անգամ ել հարյուրների:

Այսպիսի սակավազոր համայնքները հաճախ հարձարկման են յենթարկվում այլ տեսակի մըջունների կողմից: Ահա թե ինչու նրանք ստիպված են թագնվելու, իրենց բներն ավելի խոր ու ծածկված տեղերում շինելու: Իրենց շինություններում վորոշ փոփոխություններ մտցնելու վերաբերյալ հետաքրքիր որինակ է բերում զվիցերական հայտնի գիտնական Ֆորելը:

Ալժիրում (հյուսիսային Աֆրիկա) ապրում է մըջունների մի ցեղ, վորը սովորաբար իր բնում մուտքի մեծ անցք է պատրաստում: Մի անգամ մըջունների մի ամբողջ համայնք փոխադրել են Չվիցերիա և բնակեցրել մի այլում Յյուրիխ քաղաքից վոչ հեռու: Այստեղ նրանց սկսել են անհանգստացնել փոքրիկ մըջունները: Յեզ ահա ալ-ժիրյան մըջունները, վորպեսզի կարողանան իրենց գույքը պաշտպանել պատիկ աներես գողերի հարձակումներից, սկսում են ավելի ու

ավելի նեղացնել իրենց մուտքի անցքը և վերջիվերջո համարյաբոլորովին փակում են:

Վասմանը պատմում է մի այլ ավելի հետաքրքիր փաստի մասին:

Այս անգամ դեպքը տեղի յե ունեցել Գերմանիայում, մի մատաղ սոճու անտառում: Սոճու բնի շուրջը կազմված էր մեծ մրջնային հողակույտ, իսկ նրանից մի քանի սաժեն հեռու գտնվում էր ցեմենտով ծծված խավաքարտի պատահական մի կույտ (այսպիսի կարտոնով կտուրներն են ծածկում):

«Այս գանձը, ասում է Վասմանը,—հայտարերել են մի քանի մրջյուններ: Այդ նրանց ավելի յե դուր յեկել, քան իրենց հին բնակավայրը և այդ պատճառով ել մրջյունները տեղափոխվում են այստեղ իրենց ամբողջ ունեցվածքով: Գաղթը տեղում է մի քանի շաբաթ»:

Բայց ի՞նչպե՞ս և ինչո՞ւ այդպես պատահեց, ի՞նչ կարիք կար, վոր մրջյունները տեղավորվել են այդպիսի մի անսովոր տեղում, ինչպիսին էր տանիքի կարտոնի կույտը: Ի՞նչն ստիպեց նրանց փոխելու իրենց հարազատ բունը, նոր պատահական բնի հետ: Լեռնք Վասմանին:

«Առաջին մրջյուններին,—ասում է նա,—վորոնք պատահաբար հանդիպեցին այս կարտոնի կտորներին, դուր է դալիս նրանց տակ մնալը—նրանք այստեղ իրենց հարմար ու ապահով ելին զգում, դրա համար ել քաշ են տվել և իրենց մյուս ընկերներին: Վորովհետև սրանց ել ճիշտ նույնպես դուր է յեկել նոր տեղը, ուստի վերջիվերջո տեղի յե ունեցել այդ գաղթը դեպի նոր բնակավայրը: Թե ինչու մրջյունները հետագայում կարտոնի վրա հողաթումբ չեն շինել—այդ ել նույնպես հեշտությամբ է բացատրվում: Նրանք այդ արհեստական կտուրի տակ իրենց բավական տաքուկ ու ապահով են զգացել: Իրա համար ել նրանք կարիք չեն զգացել իրենց նոր բնին միացնել և գմբեթած և վերնաշենքը: Չե՞ վոր ուրիշ մրջյուններ նույնպես հաճախ բլրակ կամ գմբեթներ չեն շինում, յեթե նրանց բնակարանը տեղավորված է քարի տակ, վորը նրանց տաք ու ապահով է պահում»... Կրկին մի հարց պե՞տք է յենթադրել արդյոք, վոր մրջյունն իր «շինարարական տաղանդը» գործադրում է միայն բները սարքավորելու և վորեք այլ բան շինելու կարողութուն չունի:

Ի, հարկե վո՞չ: Մենք արդեն գիտենք, վոր նա յերբեմն ճա-

նապարհներ է շինում, սալահատակներ սարքում, ներքնուղիներ անցկացնում, «գոմեր» կառուցում իր «կովիկների» համար:

Հետո հայտնի է նաև, վոր մրջյունների շատ տեսակներ ոտար ցեղերի արշավանքներից պաշտպանվելու համար իրենց բնակարանների մոտ շինում են հողաթմբեր և բարիկաղներ: Յերբեմն նրանք հողի պատերի մեջ թաղում են զանազան անկոչ հաճախորդների,—ինչպես, որինակ, սարդեր, բզեզներ կամ փոքր մողեսներ, վորպեսզի իրենց ապահովեն նրանց վտանգից: Վերջապես հայտնի է, վոր նրանք իրենց մեծելներին բնից դուրս չեն նետում, այլ նրանց թաղում են հենց բնակարանի ներսում:

Այդպիսով, բնությունից սված բնդուևակույրյունների սահմաններում մրջյունը կարողանում է փոփոխել ու գունագունակերպ դարձնել իր շինարարական աշխատանքները:

Իսկ այդ ի՞նչ ընդունակութուններ են:

Առաջին հերթին տարբեր բնազդներ—շինարարական, մայրական, ռազմական, ճորտատիրական և այլն (տես հետագայում):

Բայց ի՞նչ բան է բնազդը:

Իս հոգեկան մի առանձին ընդունակութուն է, վոր տարբերվում է բունակունությունից կամ խելքից. բոլոր կենդանիները նրանց թվում և մարդը ունեն այդ ընդունակութունը: Նոր ծընված կասվի ձագերը բնազդով են փնտրում ու գտնում իրենց մոր կուրծքը, վորոտրդական շան լակոտները հենց առաջին անգամ բնազդով են հետախուզում վորսը, յերբ նրանց վորսի են տանում. նույն բնազդից դրդված բազի ճուտիկներն իսկույն ջուրն են թափվում, յերբ վտանգ են տեսնում, չնայած նրան, վոր վոչ վագ վոչ մի ժամանակ այդ բանը նրանց չի սովորեցրել:

Այլ կերպ ասած, բնազդը բնության կողմից չպարզաբանված մի կույր ճշտում է, վոր ստիպում է այս կամ այն զեղքում գործել այնպես, վոր կարողանա պահպանել իր սեփական ու իր սերնդի կյանքը: Իս բնածին, ծնադներից ժառանգած պատրաստ ունակությունն է՝ կատարելու այս կամ այն գործողութունը առանց նախապատրաստման, առանց սովորելու, առանց փորձի գործելով ըստ բնազդի, կենդանին չի իմանում, ինչո՞ւ նա վարվեց այդպես և վոչ թե այլ կերպ, իր գործողությունների նշանակությունն ու նպատակը չի գիտակցում: Բայց համեմատյալ դեպս, նա վարվում է նպատակաբարձաբար ձևով, այսինքն անում է այն, ինչ անհրաժեշտ է ու ոգտակար իրեն և իր սերնդին, և անում է այնպես, կարծես թե դատում ու հասկանում է իր գործողութունների միտքն ու նշանակութունը:

Ինչպէս ասացի, ծնողներից ժառանգած պատրաստի ընդունակութիւնն է: Բայց դա չի նշանակում, վոր բնազդները հավիտենական են ու անփոփոխ:

Նրանք կարող են կենդանունը շրջապատող կյանքի պայմանների հետ փոփոխվել, ու պես-պես ձեւեր ընդունել: Յեւ յեթե կենդանու բնազդի մեջ առաջացած փոփոխութիւնն ոգտակար է և նրա համար, այն ժամանակ նա կարող է արմատանալ նրա մեջ, ծնողներից անցնել յերեխաներին, յերեխաներից թոռներին, և այլն, և այն ժամանակ առաջանում է նոր բնազդ:

Այսպիսով, մեր մրջյունների արարքի մեջ շատ բաներ կախված են նրանց հատուկ բնազդներից, դա անվիճելի է:

Սակայն ահա թե վորն է խնդիրը. բացի բնազդից արդյոք այստեղ չկան վորևէ այլ բան:

Դժբախտաբար գիտնականներն այդ հարցի վերաբերյալ տարբեր կարծիքներ են հայտնում:

Նրանցից վոմանք, վորոնց թիմն իմիջի այլոց այնքան ել շատ չէ, կարծում են, վոր մրջյունների վարքը նման է մարդկանց վարքին, վոր մրջյունն ոտաված է խելքով, վոր ընդհանրապես նման է մարդու կամ կապիկի խելքին և, վերջապես նա դատում և գլխի յե ընկնում, թե ինչու և ինչպէս անել այս կամ այն դեպքում:

Մյուսները, վորոնց մեջ առաջինն է մեր հայտնի գիտնական Վագները, վերջնականապես այն յեղրակացութեան են յեկել, վոր մրջյունների հոգեկան կյանքն ամբողջովին բնազդների արդյունք է, և վոր այդ մրջյունները հոգեկան վոչ մի այլ ընդունակութիւն չունեն:

Կա, վերջապես, մրջյունների կյանքին հմուտ մարդկանց մի յերրորդ խումբ ել, վորի մեջ են մտնում խոշոր գիտնականներ՝ Փորելը, Ֆարը, Նշերիւը և Վասմանը, վորոնց մասին յես արդեն հիշել եմ գրքիս սկզբում:

Նրանք, իհարկե, լավ գիտեն, վոր բնազդները մրջյունների կյանքի մեջ շատ կարևոր տեղ են գրավում, բայց միևնույն ժամանակ յենթադրում են, վոր այս միջատները, բացի դանազան բնազդներից, ունեն նաև «խելքի նշույլներ», «բանականութեան սահման», կամ գուցե և ինչ վոր այլ, առանձին ընդունակութիւններ, վորոնք խելքի տեղ են ծառայում:

Այդ հարցը լրիվ ճշտութեամբ վճռված չէ առայժմ, ուստի ավելի լավ է դիմենք փաստերին: Տեսնենք ինչ կասեն նրանք մեզ:

Անթե մրջյունները կամ մրջյուն-բանվորները վոչ միայն բնակարանների շինարարութեամբ են զբաղվում, այլև ամբողջ մրջնանոցը կերակրելու հոգսերն են տանում: Արուները, եգերը և նրանց փոքրիկները վոչինչ չեն անում, անգամ իրենց համար կերակուր ել չեն վորոնում: Արուներն ու եգերը—մրջնային համայնքի այսպես ասած արտոնյալ դասն են. նրանց գործն է միայն յերեխաներ աշխարհ բերելը, այսինքն մրջնանոցի բնակիչների թիվը ավելացնել և ուրիշ վոչինչ:

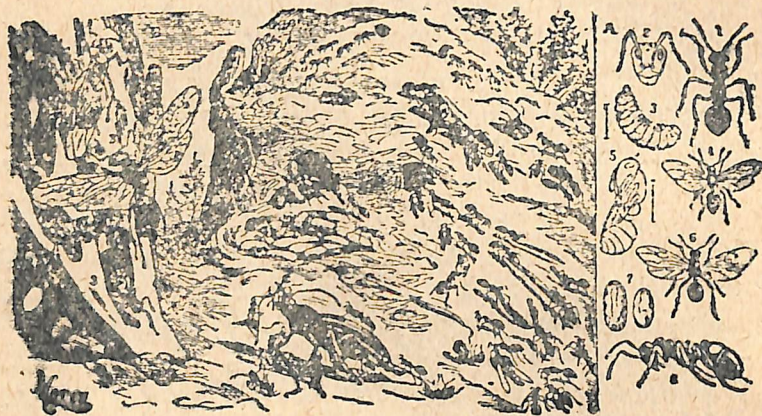
Բանվոր-մրջյունը կերակրում է վոչ միայն իրեն, այլև արուներին, եգերին և յերեխաներին:

Իսկ ինչ է ուտում մրջյունը, ինչպիսի ուտելիք նա պետք է ձեռք բերի: Նա ուտում է ամեն բան—հատիկներ, պտուղներ, միջատներ, մինչև անգամ մի քանի խոշոր կենդանի ու մեռած ելակներ կազմում են նրա կերակուրը: Բայց առանձնապես սիրահար է դեպի զանազան քաղցրեղենները, մեղրը, բույսերի քաղցր հյութը, զանազան սիրտպները, մուրաբաները, քաղցր խմորեղենները և այլն: Այդ բոլորը մրջյունները շատ են սիրում: Յեւ յերբեմն ինչպիսի դառը փորձանքներ են կրում նրանք դեպի քաղցրեղեններն ունեցած ուժեղ սաստիկ ցանկութեանց: Մեկ ել տեսաք թափվեցին մեղրամանի կամ մուրաբայով բանկայի մեջ: Բեբանները մի կուշտ քաղցրացրին, տուղեցին ու մինչև վզները խրվեցին քաղցր հյութի մեջ. դե արի ու դուրս պրծի այստեղից:

Կան մրջնանոցներ, վորոնց բնակիչները միայնակ են դուրս գալիս վորսի, սակայն նրանց մեծ մասը խմբերով են գնում ուտելիք վորոնելու և այդ վորոնումները պակաս հետաքրքիր չեն. քան բնակարանների շինարարական աշխատանքները:

Նայեցեք ահա այս բանվոր մրջյունին, վոր ինչ վոր առանձին շտապողականութեամբ, գործարար ձևով մտնում է մրջնանոց, մի՞րոպեյից հետո դուք կտեսնեք, վոր նա կրկին դուրս է գալիս այնտեղից իր նման մի քանի բանվոր մրջյունների ուղեկցութեամբ: Նա գնաց հաղորդելու իր յեղբայրակիցներին՝ թե ինչ-վոր մոտիկ տեղում նա վորս է գտել: Այսինքն՝ ինչպէս թե—հաղորդեց, կհարցնեք գուք տարակուսանքով: Մրջյունները իրոք խոսում են իրար հետ, միայն նրանց խոսակցութիւնները բոլորովին նման չեն մեր խոսակցութեանը. նրանք հայտնում են միայն այն մասին, ինչ վոր տեսնում ու զգում են իրենց բխիկների ոգնալքամբ:

Մըջյունների կյանքն ուսումնասիրող մարդկանցից մեկը մի անգամ մանր շաքարով մի աման կախում է պարանից ու այնտեղ մի մըջյուն բաց թողնում: Քաղցրեղենի այդ սիրահարը մեծ բավականությամբ կերավ, կշտացավ, հետո պարանի վրայով բարձրացավ առաստաղը, պատով ցած իջավ և վաղ տվեց մըջնանոցը: Մի քանի ժամանակից հետո նա հետ է գալիս մի քանի ընկերների հետ, վորոնք մեծ հաճույքով և ազահաբար ուտում են շաքարի փրանքները: Յերը սրանք ել կուշտ ուտելուց հետո վերադառնում են տուն, այն ժամանակ մըջյունների մի ամբողջ շարան ձգվում է դեպի շաքարով ամանը: Սկզբում յերկու որ առնդհատ նրանք պարանով եյին բարձրանում դեպի ամանը, հետո այլ կերպ սարքեցին: Շաքարով ամանը կախված եր պատուհանի գոգի վրա: Մըջյունների մեծ մասը տեղավորվում է պատուհանի գոգում, իսկ մյուսները բարձրանում են շաքարամանի մեջ. նրանք շաքարի կտորները մոտեցնում են ամանի յեզրին ու այն-

Նկ. 11. մըջյունն աշխատանքի ժամանակ
1—բանվոր, 2—նրա գլուխը, 3—թրթուրը, 4—տուն, 5—հարսնյակը,
6—եզը, 7—բոժոժներ, 8—ազդիկ:

տեղից ներքև գցում, իսկ այստեղ խոնված մըջյունները հավաքում են շաքարը:

Մի այլ գիտնական վերցնում է մըջյունի մի քանի ճուտեր, տեղավորում նրանց բաժակի մեջ և այնտեղ նստեցնում մի հասակավոր մըջյուն: Սա մի վորջ ժամանակ պատվում է բաժակի մեջ և հետ վազում իր բունը. շուտով այնտեղից նա վերադառնում է քսանի չափ այլ մըջյունների հետ: Նրանք

քորը բարձրանում են բաժակի մեջ, ամեն սեկը մի ճուտ է բռնում ծնոտներով ու շտապով հեռանում են իրենց թանգազին բեռների հետ:

Ահա ձեզ մի ուրիշ փաստ ել:

Մի գիտնական քորոցով մի մեծ ճանձ է ամրացնում սեղանին և նրա մոտ մի մըջյուն թողնում: Մի քանի րոպե չարչարվում է մըջյունը, բայց վորսը պոկել չի կարողանում, հետ է վազում մըջնանոց: Հետո կրկին վերադառնում է, բայց վոչ մենակ, այլ մի խումբ ընկերներով: Շտապում է դեպի ճանձը, իսկ նրա հետևից վորոչ հեռավորության վրա ծուլորեն քաշ են գալիս մի քանի այլ մըջյուններ. վորսին դեռ չմոտեցած, տեսնում է ընկերները հետ են դառել ու տուն են վերադառնում: Հետ է դառնում և մայր մըջյունը, անհանգիստ դեռ ու դեն վազվզում, բեխիկներով խփում ընկերներին. բայց կրկին նույն պատմությունը—ընկերները վերադառնում են դեպի ճանձը, բայց դեռ նրան չհասած, նորից հետ են քաշվում: Այն ժամանակ մայր մըջյունն սկսում է կատաղած հաշքել ճանձին: Հաղթություն—ճանձի յերկու թաթերը պոկ յեկան ու մնացին նրա ծնոտներում: Սողում է մըջյունը դեպի ընկերները, քաշ տալիս թաթերը դեպի բուն, տեղավորում է վորտեղ վոր պետք է ու կրկին վեղադառնում դեպի վորսը: Այս անգամ ընկերներն ել նրա հետ միասին մոտենում են ավարին և միահամուռ ուժերով կպչում ճանձին, պոկում նրան գնդասեղից ու քաշ տալիս մըջնանոց:

Ահա վերջապես մի ուրիշ, վոչ պակաս հետաքրքիր փաստ:

Մի գիտնականի բուխարու վրա, բաժակի մեջ դրված եր մի փունջ թարմ մանուշակ. մըջյունները (հենց են փոքրիկ շեկ մըջյունները, վորոնք ճաճախ հայտնվում են կենսամթերքներ կամ քաղցրավենիքներ պարունակող պահարաններում) զգացին ծաղիկների հոտը և ձգվեցին դեպի բաժակը:

Շուտով նրա շուրջը հավաքվում է մըջյունների մի ամբողջ խումբ: Գիտնականը մատով թեթեվակի խփում է նրանց կույտին—նրանցից մեծ մասը փախչում է, բայց մի քանիսը սպանվում ու վերավորվում են: Փախածները ճանապարհին պատահում են ընկերների նոր խմբի, վորոնք բուխարու վրայով բարձրանում են դեպի մանուշակներով բաժակը: Նկատելով յուրայիններին, դեպի ծաղիկները գնացող մըջյունները կանգ են առնում: Կանգնում են նաև փախածները: Այստեղ բոլորն էլ բիխիկներով օտափում են իրար ու ցրվում:

Բայց ավարի գնացող մրջյունները հազիվ եյին հասել այն տեղ, ուր ընկած եյին նրանց սպանված ընկերները, յերբ նրանց մեջ ինչ-վոր խիստ անհանգստություն նկատվեց. խառնվեցին իրար ու սկսեցին փախչել սարսափելի տեղից: Հետ դառնալիս նրանց պատահում է մրջյունների մի այլ խումբ, վորն ուղեկվորվում էր կրկին նույն տեղը, դեպի մահուշակները՝ քաղցր հյութի համար:

Իրար պատահած մրջյունները կրկին կանգ են առնում, կըրկին բեխդիկներով իրար ծեծում, վորից հետո նրանք բոլորն էլ միասին հետ են վերադառնում դեպի իրենց բունը:

Մեկ կամ յերկու ժամից հետո բուխարու վրա այլևս վոչ մի մրջյուն չի մնում: Իրենց ընկերներին հասած զժքախտությունից հետո նրանք համարյա մի շաբաթ բոլորովին չեյին յերևում..

Մրջյունների մասին հենց նոր պատմած բոլոր գործողություններն իմաստ ունեն և կարող են բացատրվել միայն այն պայմանով, յեթե ընդունեյինք, վոր մրջյուններն ընդունակ են իրար բան հաղորդելու: Յեկ Վասմանը իրավացի յի, իհարկե, յերբ ասում է, վոր մրջյունների միասնական գործունեյնության համար ծառայում է «զգայական բեխիկային լեզուն»:

«Բեխիկներն իրար հպելու միջոցով—գրում է այս գիտնականը—հարյուր հազարավոր մռչումներ իրար նախաջում են, վորպես միևնույն համայնքի անդամների, տարբրում են իրենց մեջ խառնված ամեն մի անտարբր մրջյունի: Բեխիկների հարվածների միջոցով նրանք լուրեր են նաղորդում իրար: Նույն բեխիկային լեզուն ծառայում է վորպես միջնորդ և մրջյունների ու ոտար ողնական մրջյունների, և մրջնային հյուրերի ու նրանց տերերի միջև («ոգնականների» և «հյուրերի մասին» հետո):

Պետք է հիշել և այս. մրջյունների մի քանի ցեղեր կարող են ձայն հանել: Իսկապես սա շատ կարևոր է—նշանակում է «ձայն» ունեցող այսպիսի մրջյուններն իրար բան են հաղորդում վոչ միայն բեխիկների միջոցով, այլ զանազան ձայների ոգնությամբ:

ԵՐԻՆ ՎԱՍՄԱՆԸ - ՄՐՋՅՈՒՆԻ ԿԵՆՅԱՂԻ ԳԻՏԱԿ

Ահա արդեն մի քանի անգամ է, վոր հիշում եմ Վասմանի անունը: Ո՞վ է նա:

Նա քահանա յե, պիտուն աստվածաբան, յեկեղեցական և

և կաթողիկական հավատի պաշտպան: Բայց դա չի խանգարել նրան կատարելու բազմաթիվ գիտական հետաքրքիր գիտողություններ:

Վասմանը մեր ժամանակի ամենակրթված նատուրալիստներից մեկն է, լուրջ և տաղանդավոր գիտող¹⁾, թեև կրոնին նվիրվածությունը յերբեմն խանգարում է նրան ճիշտ յիզրակացություններ հանել իր գիտողություններից:

Բնագիտության մեջ նա սիրով ընտրել է վոչ մեծ, բայց շատ գրավիչ մի անկյուն, մրջյունների կյանքն ու սովորությունները:

Այստեղ արդեն նա հիանալի վարպետ է, այս գործում նա շատ քիչ արժանավոր մրցակիցներ ունի:

Սակայն, գրքերից, այլ գիտնականների պատմածներից, փորձից ու գիտողություններից վորևէ բան սովորելը դեռ քիչ է: Երիտ Վասմանը տոկում էր շատ բան ձեռք բերել և ձեռք է բերել ինքը. նա ստուգում էր, ուղղում, լրացնում այլ գիտնականների պատմածները, իր սեփական գիտողությունները կատարում, փորձեր անում, պրպտում ու գտնում շատ ուրիշ ու նորանոր քաներ: Իրա համար էլ մրջյունների գործունեյնության և սովորությունների մասին գրած նրա գրքույկները լի յեն հափշտակիչ հետաքրքրությամբ. այդ գրքույկները կարելի է կրկին ու կրկին անգամներ կարդալ վորպես վեպ: Թող այս գրքերի հեղինակը յերբեմն էլ յեկեղեցու փառքի ու կաթողիկական հավատի համար իմաստակություններ հնարի, բայց չե վոր վորումը հատիկից այնքան էլ դժվար չե տարբերել, իսկ «հատիկները» Վասմանի՝ մրջյունների մասին գրած գրքերում ուժեղ են և առողջ:

Ահա ինչու յես հաճախ խոսել եմ և ելի կխոսեմ Վասմանի մասին: Նախորդ գրքերը վերջանում է այս գիտնականի՝ մրջյունների «բեխային լեզվի» մասին խոսքերով: Յեթե մրջյունների այդ լեզուն չլիներ, շատ կդժվարանար նրանց միասնական աշխատանքը—ամեն մեկն իր ուզածն ու իր ձևով կաներ և կստացվեր վոչ թե ընդհանուր աշխատանք, այլ ինչ-վոր իսկական

¹⁾ Նատուրալիստ այն գիտնականն է, վորն իր կյանքը նվիրել է բնության ուսումնասիրությանը. ծագում է լատիներեն «նատուրա» խոսքից. վոր նշանակում է բնություն. նույն նշանակությունն ունեն նաև ընախոս, բնախոյզ խոսքերը:

«բարբերոյնյան խառնակութեան»։ Բայց իսկապես այդպիսի բան չկա, և հազարավոր փաստեր ցույց են տալիս, Վոր մըջյունները մեծ մասամբ գործում են ընդհանուր համաձայնութեամբ, միաժամանակ կերպով կատարելով իսկապես այն, ինչ Վոր ամեն մի դեպքում անհրաժեշտ է անել ընդհանուր համայնքի ոգտի համար։

Ահա անտառային մըջյունների մի խումբ անտառային ձառնապարհով միացած ուժեղով դեպի իրենց բունն են գլորում մի մեծ աղբարբղեզ։ Վոչ հետու այստեղից մի այլ խումբ մըջյուններ շինութեան համար քաշ են տալիս մի ամբողջ «գերան», Վորը ամեն մի բեռնակրից հիսուն անգամ ավելի ծանր է, թնչպես և գնում աշխատանքը։

Անկարգ ձևով, աշխատում են «շունը տիրոջը չի ճանաչում» առածի պես։ Լսենք Վասմանին։

«Մի քանիսը,—ասում է նա,—առջևից են քաշում, մյուսները հետևից հրում, իսկ յեթե վերջինները յերբեմն մի քանի բողբոսակ հակառակ ուղղութեամբ են քաշում, այն ժամանակ նրանք իսկույն նկատում են այդ և ճանապարհորդութեանը վերակալում է դեպի բունը տանող ուղղութեամբ։

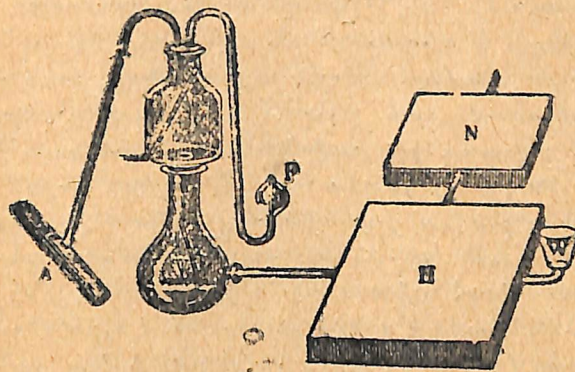
«Մի անգամ,—պատմում է կրկին նույն Վասմանը,—մարդագետնի մըջյունների բնի մոտ յես դիտում եյի, ինչպես յերկու բանվոր մըջյուն միասին մի բղղեղ եյին քաշ տալիս դեպի իրենց հողաթումբը, գործն արագ թափով առաջ եր գնում առանց իրար խանգարող վորևե դեպքի, շնորհիվ այն բանի, Վոր յերկու մըջյունն ել հետ եյին վազում միևնույն արագութեամբ»¹⁾։

Վորպեսզի ավելի լավ կարողանա հետևել մըջյունների աշխատանքին ու կենցաղին, Վասմանը սարքել էր առանձին դիտողական բուն, Վոր նկարված է այստեղ (նկ. 12)։

Այդ, ինչպես տեսնում եք, բավական բարդ շենք է, աջից յերկու տափակ արկղ, մեկը (H) ավելի մեծ, մյուսը (N) նրանից

1) Այս առթիվ Վագները հետեյալն է տուր. «Մըջյունները իբր քար են տալիս դեպի բունը Վոր թե իբար աջակցելով այլ յուրաքանչյուրն իր համար, յեթե նրանց աշխատանքը ուղղութեան իմաստով համընկնում է ու արտաքուստ համաձայնեցրած աշխատանքի տպավորութեան է թողնում, այս այնքանի համար է, Վոր յուրաքանչյուրի շարժման ուղղութեանը միևնույնն է, և կամ պատահաբար իրի մի ծայրում ավելի մըջյուն է հավաքվել քան մյուսում»։

փոքր։ Նրանց պատերը փայտից են, իսկ հատակն ու կատարն ապակուց, Վորպեսզի տեսնվի, ինչ է կատարվում բնում։ Յերկու արկղներն ել իրար հետ միացած են ապակյա խողովակով։ Այդպիսի մի խողովակ ել գնում է դեպի միմյանց վրա դրված

Նկ. 12. Արհեստական դիտողական բուն։

յերկու սրվակները (տես նկարի ձախ մասը V և O տասերը)։ Վերևի սրվակի հատակի անցքի միջոցով նրանք իրար հետ հաղորդակցութեան ունեն։ Մըջյունների մեծ մասն ապրում է յերկու արկղներում. նրանց հողային աշխատանքների համար ներքին սրվակում (V) հող է լցրած, իսկ վերևի սրվակում (O) մըջյուններին դիտելու համար տրվում է Վորևե վորս, որինակ թրթուռ, բղղեղ, ճանձ և այլն։ Բացի սրանից, այս սրվակին կից կա յերկու փոքր տեղ՝ մեկում (F) սովորաբար գտնվում է մեղր կամ շաքար, իսկ մյուսը (A) ծառայում է մըջյուններին աղբի արկղի տեղ, ուր նրանք տանում են բնից դուրս բերած անպետք բաները։

Այդպիսի բնում հիանալի կերպով կարելի է հետևիլ նրա բնակչիների բոլոր աշխատանքներին ու ժամանակ անցկացնելու յեղանակին։ Կարելի յե և վորձել, թե ինչպես կվարվեն նրանք այս կամ այն պայմաններում, Վորոնց մեջ նրանց գնում է ինքը գիտողը։

Չարմանալի չէ, Վոր այս բունը Վասմանին տհազին ծառայութեան է մատուցել և մըջյունների կյանքի վերաբերյալ շատ նոր ու հետաքրքիր բաներ պարզել նրա համար։ Այստեղ ի միջի այլոց Վասմանը առիթ է ունեցել ակնհայտ կերպով համոզվելու,

Թե ինչպես ե ընթանում այս փոքրիկ միջատների միասնական տեսանկյունը:

Այս բնում ապրում եյին ալ-կարմիր մրջյուններ, նաև նրանց «ոգնականները»—անտառային, սև-մոխրագույն և մարգագեանի մրջյուններ:

Բունը խառն եր: Յեւ այսուամենայնիվ նրա բոլոր բնակիչները՝ և՛ տերերը, և՛ ոգնականներն աշխատում եյին համերաշխ, յուրաքանչյուրը կատարելով այն աշխատանքը, վորն ավելի յեր համապատասխանում նրա բնածին հակումներին: Նրանց մեջ վորոշ չափով աշխատանքի բաժանում եր կատարվել—վումանք կատարում եյին գլխավորապես այս, մյուսներն այն գործերը, բայց այս բանը չեր խանգարում նրանց անհրաժեշտության դեպքում կատարելու ամեն ճեպակ աշխատանք: Այսպես, տերերը (ալ-կարմիր մրջյունները) գլխավորապես զբաղվում եյին մատղաշխիւնամքով, սեվերն ավելի սիրով բարձրանում եյին մեղրի ու շաքարի պահեստը (նկ. 12 Բ տառը), լցնում իրենց քուշը քաղցր ավարով, վերադառնում բունը և բաժանում ընկերներին կերակրի պաշարը: Իսկ մարգագետնի և անտառային մրջյուններն առանձին ճարակությամբ և համառությամբ ոգնում եյին տերերին բռնելու և պահելու այն խոշոր կենդանի վորսերին, ինչպես, որինակ՝ ճանճեր կամ բզեզներ, վորոնց Վասմանը յերբեմն-յերբեմն գցում եր ընի վերին սրվակը (նկ. 12 Օ տառը): Իսկ յերբ ուժեղ ծնոտներով ոժտված ալ-կարմիր տերը սպանում ու մանրացնում եր վորսը, այն ժամանակ նրա առանձին կտորները կրկին անտառային մրջյուն-ոգնականներն եյին տուն տանում կամ ինքնուրույն կերպով, կամ ալ-կարմիր բանվոր մրջյունների հետ միասին: Մի անգամ Վասմանը սրվակը (Օ) յերկու բղեղ և գցում, վորոնք հաճախ տալում են մրջնանոցներում վորպես «հյուր»: Այդ ժամանակ այստեղ գտնվում եր անտառային մի մրջյուն: Նկատելով հյուրին, նա սկսում ե նրանցից մեկին քաշքշել, մտադրվելով նրան տուն տանել: Յերկար չաբչարվեց, բայց անհաջող—նրա ուժից վեր եր բունը բարձրացնել:

«Հանկարծ,—պատմում ե Վասմանը,—նա վտղեց ներքև, մտավ առաջին բունը և յերեք վայրկյանից հետո վերադարձավ այնտեղից անտառային չորս մրջյունի հետ: Հինգն ել իսկույն սկսեցին յերկու բզեզի տեղափոխությունը. միահամուռ կերպով նրանց յերկուսին ել բարձրացնելուց հետո, յերկուսկան մրջյուն մեկ-մեկ բզեզ վեր առած, տանում են գլխավոր բունը»:

Մրջյունները քիչ թշնամիներ չունեն. այդպիսիներից են, ինչպես ասել եմ, այլ ցեղերի մրջյունները: Թշնամիների հետ պետք ե կռվել, նրանց մոտենալու մասին պետք ե ժամանակին նախազգուշացնել ընկերներին: Մրջյունն այդպես ել անում ե: Համայնքներն այդ նպատակով «պահակներ» են կանգնեցնում: Դիտողի աշխատանք կարող ե կատարել ամեն մի բանվոր մրջյուն կամ «ղինվոր»: Վտանգի մասին կարող ե տեղեկացնել ամեն մեկը, նա այդ զգում ե:

Յեթե գիշատիչ ալ-կարմիր մրջյունների ջոկատը մոտենում ե գորշ-սևագույն մրջյունների ընին, այն ժամանակ առաջին սև մրջյունը, վոր նկատում ե թշնամուն, անմիջապես նետվում ե դեպի բունը, բեխիկների ուժեղ հարվածների միջոցով իր սարսափը հայտնում առաջին պատահած բանվորներին և այսպիսով ընդհանուր փախուստի ազդանշան տալիս: Թրթուրներն ու բոժոժները վերևի հարկերից իսկույն տեղափոխվում են ընի ավելի խոր անցքերն ու սենյակները: Իսկ յեթե թշնամին մուտք ե գործում և այս տեղերը, այն ժամանակ սևերը հակառակ կողմի ծածուկ անցքերով գլխապատառ ձլկվում են իրենց թանգագին բեռների հետ միասին, բարձրանում խոտերի ցողունների ու մացառների վրա, վորպեսզի յերեխաներին պաշտպանեն թշնամուց. յերբեմն նրանք դիմում են փրկության այս վերջին միջոցին սարսափելի յուրը լսելու հենց առաջին մոմենտին և բոլորն ել նախքան թշնամու իրենց բները ներխուժելը լեղապատառ փախուստի են դիմում (Վասման):

Պատահում ե այնպես, վոր բեխիկային լեզուն բավարար չափով համոզեցուցիչ չի լինում: Այն ժամանակ, ինչպես հաստատում ե Վասմանը, նրանք դիմում են ծնոտների ոգնության: «Յեթե,—ասում ե նա,—սաստիկ զրգոված ալ-կարմիր կամ սև մրջյունին չի հաջողվում զբղելու իր ընկերոջը վորոշ աշխատանքի համար հետևելու իրեն, այն ժամանակ հաճախ նա բունում ե ընկերոջ վտար կամ ծնոտը ու ուղղակի քաշ տալիս նրան այնտեղ, վորտեղ գտնվում ե իրեն գրավող առարկան»:

«Յերբ,—չարունակում ե Վասմանը,—վերևի բնից յես վորսում եյի մի քանի «պահակներ» (նկ. 12 Ն տառը), հաճախ նկատում եյի, վոր յելքի մոտ նստած մրջյուններից մեկը ցատկում եր դեպի մյուս մրջյունները և նախազգուշացնելու համար հարվածում նրանց իր բեխիկներով: Մի ընկերակցի, յերբ նա

կամենում եր շտապ դուրս գնալ բնից, վտառից բռնեցին և յեա-
քաշ տվին կասկածելի անցքի մտքից...

Այդպես են փաստերը: Նրանց թիվը կարելի է շտապեցնել:
Բայց ինչո՞ւ համար, մեր այստեղ պատմածներն ել բավական են:
Բավական են, վորովհետև նրանք բոլորն ել ցույց են տալիս, վոր
մրջյուններն իսկապես կարողանում են միաբան գործել:

Ինչով է բացատրվում նրանց այդ «կազմակերպվածութունը»:
Այստեղ գործում են միաժամանակ յերեք պատճառներ:

Առաջին, միևնույն ցեղի մրջյունները, ինչպես ասացի,
ոժտված են այս կամ այն աշխատանքը կատարելու ընդունա-
կությամբ: Վորքան նրանց այդ հակումներն իրար նման են լի-
նում, նույնքան ել նրանց աշխատանքից նման պտուղներ են
ստացվում—հողուտ ամբողջ համայնքի:

Յերկրորդ, բնականից մրջյունները յերևան են հանում նման-
վելու ձգտում—մեկի գործողութուններն ընդորինակում են և
մյուսները: Դա ել նպաստում է նրանց աշխատանքի պլանաչա-
փությանը և ընդհանրությանը, չխանգարելով մրջյուններին զա-
նազանակերպել և փոփոխել իրենց գործունեությունը համաձայն
ժամանակի ու տեղի հանգամանքների:

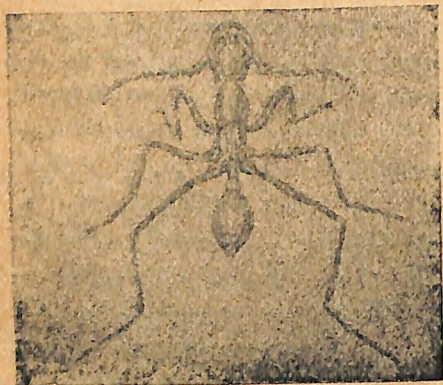
Յեվ, վերջապես, մրջյուններն իրար հետ հաղորդակցում են
բեխիկների ոգնությամբ: Իսկ դա միաբան քիչ թե շատ պլանա-
փութած աշխատանք կատարելու միջոցներից մեկն է:

ԳՈՉՎՈՐՆԵՐ ՈՒ ՎՈՂՍՈՐԳՆԵՐ

Կան մրջյուններ, վորոնք ապրում են որեց-որ, բոլորովին

չմտահոգվելով յերկար ժա-
մանակվա, գոնե ձմեռվա
համար ուտելու պաշար
մթերելու մասին. վաղվա
որը նրանց համար, հոյու-
թյուն չունի: Այդպես չեն,
որինակի համար կերահայ-
թայթող մրջյունները:

Նրանք ապրում են Ամե-
րիկայում, Ամազոն գետի
ափերին: Նրանք մշտական
բուն չունեն և իրենց ամ-
բողջ կյանքն անց են կաց-
նում արշավանքների մեջ:

Նկ.13. Ամազոնյան քոչվոր մրջյունը:

Գրանդ են առնում միայն գիշերները և վորպես հանգստյան վայր
քնարելով վորևե հին փչակ, խիտ մացառ կամ ուղղակի ծառի մի
մեծ ճյուղ—բանակ են դնում, հաճախ միանում անագին խումբ
կամ կենդանի խիտ կծիկ են կազմում և կախվում ճյուղից ու
այդպես անցկացնում գիշերը, իսկ առավոտյան նրանց հետքն
եղ չես գտնի—կրկին շարժվում են վորևե տեղ կողոպուտ տնե-
լու:

Ամբողջ բանակն անա հավաքվել է արշավանքի, շարվել են
նրանք ուղիղ շարքերով, կարծես զինվորների գնդեր լինեն, և
ձամբա յեն ընկել մթերք և ավար հափշտակելու: Գլխավոր բա-
նակից բաժանվում են փոքրիկ ջոկատներ և ցրվում զանազան
վողմեր, ուտելու մի բան վորոնելու համար: Ուր ասես չեն մրա-
նում նրանք, վորպեսզի վորևե բան գտնեն: Ամեն տեղ փնտռում,
ամենուրեք սնտղում—և՛ քարերի տակ, և՛ տերևների տակ, ամեն մի
անկյուն, ամեն մի ձեղք, վոչ մի տեղ չեն թողնում:

Ահա «խուզարկուներին» ամբողջ կանգ է առնում. տեսնում
են ճյուղից կախ ընկած մի մեծ թրթուր, վրա են տալիս չորս կող-
մից իսկույն, այնքան են քաշքշում, կծոտում նրան, մինչև վոր
նա իսպառ սատկում է: Բայց վորսը տանել նրանց չի հաջողվում:
«Սուզարկուներից յերկուսը կամ յերեքն շտապում են գլխավոր
քանակ և մի առ ժամանակից հետո յեա են վերադառնում մի
քանի տասնյակ այլ մրջյունի հետ. նրանց համար այժմ դժվար
չե բարձրացնել նույնիսկ դրանից ավելի մեծ թրթուրի:
Արևոկ մնացած մրջյուններն ել անգործ չեյին նստել—նրանք
վորսը բաժանել եյին մի քանի մասերի: Վերջապես նրանք բո-
լորն ել միասին ծնոտներով բռնում են բաժան-բաժան մասերը
և քաշ տալիս նրանց սպասող ընկերների մոտ:

Ճանապարհին նրանք պատահում են խուզարկուների փոք-
րիկ այլ ջոկատներին—մեկը ձեռք է բերել ինչ վոր հաստափոր մի
ձանձ, մյուսը հազիվ հազ քաշ է տալիս մի անագին փայտահատ
բզեզ, յերբորդը խնամքով տանում է ինչ վոր սպիտակ վորդեր,
վորոնց հանել է նա կրեոտների քար ու քանդ արած բնից: Բո-
լորն ել շտապում են հանձնելու ուր վոր պետք է իրենց թան-
գազին բեռը:

Հանկարծ վորտեղից վոր է հայտնվում են մի քանի տասնյակ
բեռնակիրներ, վերցնում են բերված վորան ու քաշ տալիս բա-
նակի ծայրը: Յեվ կրկին նրանք շարժվում են առաջ, նորից
կանգառնում, նոր հափշտակումներ կատարում, նոր հարձակում-
ներ ու թալաններ անում:

Յեվ այսպես, ամբողջ ժամանակ հանգստանալով միայն գի-

չերները, Ամազոն գետի ափերով թափառում են կեր հայթայթող մրջյունների ահազին գնդեր—քարուքանդ անում ոտար բներ, վոչնչացնում հազարավոր ամեն տեսակ միջատներ, խժուում են բզեզներ, ճանձեր, վորդեր, խխունջներ և այլ արարածներ:

Քոչվոր մրջյուններ կան և Հնդկաստանում և Աֆրիկայում: Աֆրիկայի բնակիչները անվանում են նրանց վորսկան մրջյուններ կամ «սիաֆու»՝ տեղական լեզվով:

Մրջյունների կենցաղին լավատեղյակ գերմանացի գիտնական Եշերիխը գեղեցիկ կերպով նկարագրում է «սիաֆու» մրջյունիկյանքը: Ահա մի կտոր նրա պատմածից—կարգացեք:

«Անդրամարդիկ հեղեղի նման, հաճախ կանոնավոր ռազմական զորասյուններով՝ 6—10 մրջյուն ամեն մի շարքում, յերբեմն ել անկարգ, խառնիճադանճ խմբերով չափչփում են անտառներն ու բաց տեղերը և հարձակվում ճանապարհին պատահող ամեն մի կենդանի արարածի վրա: Վոչ մի կենդանի, ամենափոքրից սկսած մինչև ամենախոշորը, ապահովված չի նրանց հարձակումից: Վորսկան մրջյունները հաճախակի այցելում են նաև մարդկային բնակավայրերը, ըստվորում վոչնչացնում են բավականաչափ մանր կենդանիներ, առանձնապես՝ ընտանի թռչուններ: Ձիերը, եշերը, շորիները նրանց կծածներից կատաղում են և այդ ժամանակ նրանց պետք է գոմերից դուրս հանել: փոքր յերխաններին պետք է հեռու պահել նրանցից, այլապես նրանց սպառնում է տանջալից մահը:»

«Սակայն վորքան ել վտանգավոր ու ճանձրացող են «սիաֆուները», այսուամենայնիվ նրանց գործունեյությունն ունի և իր լավ կողմերը: Այն բնակարանները, վորտեղ մտնում են «սիաֆուները», հիմնավորապես մաքրվում են այնտեղ բուռն զբաժ ամեն տեսակ միջատներից, տերմիտներից, ականջմաշուկներից, ծղրիղներից, հազարտոնյաններից և այլն: Մրջյունները նրանց ամբողջապես վոչնչացնում են ավելի լավ, քան մարդը կարող է անել իր ձեռքի տակ յեղած բոլոր միջոցներով:»

Ամեն տեսակ կուլտուրական տունկերի, այգիների, բանջարանոցների համար «սիաֆուներն» անփոխարինելի յեն:

«Նրանք ամենակարճ ժամանակամիջոցում այնպիսի անդթությամբ են վոչնչացնում պտղատու ծառերի ու բանջարանոցների բոլոր փասսատուններին, ինչպես չեն կարող անել ընդհանուր ջանքերով մարդու միջատակեր ոգնականները—թռչունները, մողեսները, զոդոշները և այլն»...

Քոչվոր մրջյունների վոչ բոլոր ցեղերն են թափառում և որը ցերեկով կողոպուտ անում: Նրանցից մի քանիսը գերադասում են այդ բանը գիշերները կատարել, իսկ յեթե ցերեկը ճանապարհորդում ել են, այդ անում են վոչ բացիբաց, այլ թագուն, իրենց ճանապարհը գեանի տակից լցեղով, յերկար տունները փորելով:

«Յերբեմն,—գրում է Եշերիխը,—նրանք թագուն ճանապարհների փոխարեն ոգտվում են և բաց ճանապարհներով. մինչև անգամ այն ցեղերը, վորոնք թափառում են սուանց թագնվելու պաշտպանության կարիք զգացող վայրերում յերբեմն կառուցում են ծածկված անցքեր:

«Յերբեմն միայն կողքի պատեր են շինվում, վորոնց կատարից դեպի ներքև են ձգվում զինվորների բազմաթիվ շարքեր: Նրանք գլուխները դեմ են անում իրար ու կանչում, կարծես կենդանի թափանցիկ տունը:

«Վորտեղ չկան վոչ ծածկոցներ, վոչ թմբեր, այնտեղ յերկու կողմից ել շարվում են զինվոր մրջյունների բազմաթիվ ու խիտ շարքեր, կարծես ճանապարհի յերկու կողքով յերկշար զինվորներ լինեն կանգնած՝ պաշտպանելու իրենց միջով անցնող բանվորների խիտ շարքը»...

Ինչպե՞ս մրջյուն-քոչվորները (նրանց կարելի է անվանել և մրջյուն վորսորդներ, մրջյուն հախըտակիչներ, ինչպես կուզենաք) չեն նմանվում մի շարք այլ մրջյունների, վորոնք ավելի խողող կյանք են վարում, պատերազմում են հաղվագյուտ դեպքում, իրենց համար մշտական բներ են շինում, ուր հավաքում են զանազան հատիկների մեծ պաշար—ձմեռվա կամ ընդհանրապես այլևայլ դեպքերի համար: Մրջյունները շատ հաճախ հատիկները քաշ են տալիս իրենց բները ուղղակի դաշտերից ու դարսում այնտեղ առանձին սենյակներում, վորոնց կարելի յե համեմատել մեր շտեմարանների հետ: Հավաքված հատիկների պաշարները յերբեմն հսկայական չափերի յեն հասնում:

ՀՆՁՎՈՐՆԵՐԸ ՅԵՎ ՏԵՐԵՎԱՀԱՏՆԵՐԸ

Մրջյունների մի քանի ցեղեր հավաքում են զանազան խոտերի սերմեր, վոր իրենք են պոկում բույսերից: Իրա համար ել նրանց անվանել են հնձվոր մրջյուններ:

Հենց վոր հնձվորների սերած սերմերը հասունանում են,

Նկ. 14. Վորսկան մրջյուն:

Նրանք մեկնում են հնձի: Այստեղ նրանց մի մասը բարձրանում է բույսերի կատարը, իսկ մյուսները մնում են ներքևում:

Բույսերի վրա նստածները ծնոտներով կրծում—կտրում են սերմերը և ներքև գցում, իսկ ներքևում յեղածները հավաքում են այդ սերմերն ու տանում իրենց բունը:

Ահա հնձվորների մի ամբողջ շարան, քաշ են տալիս նրանք սերմերը գլխներից վերև պահած, վարպեսողի պատահաբար չդիպչեն վորևե բանի ու գլորվեն իրենց բեռան հետ, իսկ դեմ հանդիման գալիս ե մրջյունների մի այլ խումբ—դատարկ ձեռներով. նրանք հենց նոր են հատիկներն իրենց բները հասցրել և այժմ յետ են դառնում նոր ավար տանելու: Մինչ այդ բույսերի վրա նստածները շարունակում են իրենց գործը, արագությամբ գործում են ծնոտներով, զգուշ կտրում հատիկները և գցում գետին: Նոր վերադարձողները վերցնում են հատիկներն ու կրկին հեռանում: Սակայն ծանր բեռից պարզապես հողնած լինելով նրանք իրենց բեռը կես ճանապարհին դարսում—թողնում են, իսկ իրենք կրկին վերադառնում հնձատեղ: Երևում վրա յե հասնում մրջյունների նոր խումբ: Նրանք հավաքում են ճանապարհին դարսած հատիկներն ու բոլորը միասին ուղեվորվում դեպի տուն: Յերբ բոլոր հատիկները հասցնում են բնի մոտ, մրջյուններն սկսում են հատիկները պատիճահանել, վորից հետո միայն լցնում են ամբարը: Պատիճներն ավելում, կիտուկ են կազմում, իսկ քամին ցիր ու ցան ե անում այն:

Հատիկի պաշարները մրջյունների համար մեծ գլխացավանք են: Յերբ նրանք նկատում են, վոր հատիկները խոնավացել են, դրանք իսկույն դուրս են բերում արևի տակ չորացնելու: Իսկ յեթե բանվորները մոռացության տան, վոր շատ հազվադեպ ե, և հատիկներն ամբարում սկսեն ծլել, այս դեպքում ել ինչ վոր հոտառությամբ կամ բնազդով կարողանում են փորձանքից դուրս գալ. նրանք կրծում են սերմերի ծիլերն ու սերմերը դադարում են աճելուց:

Պատահում ե, վոր հատիկները տեղափոխելիս մրջյունը նրանց մի մասը պատահաբար բնի մոտ թափթփում ե: Հատիկները, ծլում են, հասկալիւում, հասունանում ու թափվում, իսկ մեր ախամա հողագործը, մեկին չորս կամ հինգ բերք ստանալով հոգատարությամբ տանում, տեղավորում ե իր ամբարներում: Ամազոն գետի ավերին, հենց այնտեղ, ուր ապրում են ուազմիկ մրջյուն-կեր հայթայթողները, ապրում ե տերև կրծող կամ

տերևահատ-մրջյուն կոչված առանձին ցեղը (նկ. 15): Գուր իսկույն կհասկանաք—ինչու են նրանք այդ անունն ստացել: Ահա տերև կրծողների մի ամբողջ բազմություն դուրս թափ-

Նկ. 15. Մրջյուն տերևահատներն աշխատելիս:

վեց բնից, դասավորվեց կարգերով և յերկար շարանով ծանաթ, լավ հարթած ճանապարհով ուղեվորվեց դեպի մի մեծ ծառ, վոր իրենց բնից հիտուն սածեն հեռու ե գտնվում: Հասնելով ծառին, նրա բնի վրայով մագլցեցին դեպի վեր և ցրվեցին ճյուղերի վրա. մի քանի ըոպեյից հետո նրանք բոլորն ել գործի յեն անցնում: Մրջյուններից մեկը տեղավորվեց տերևի վրա, իր մեծ սուր ծնոտ-

ներով տեղ տեղ ծակծկեց, կտրեց, հետո ծնուտով ամուր բռնեց տերեւի յեզրից ու մի քանի անգամ ուժգին ձգելով՝ մի կտոր պոկեց:

Նույն բանն սկսեցին անել և մյուսները: Տերեւների պոկված կտորներն սկսեցին թափվել գետնի վրա: Դեռ ծառի տակ յեղած մրջյուններն սկսեցին հավաքել նրանց: Տերեւահատների մեծ մասն էր վորսը ծառից ինքն եր իջեցնում և շարունակում քաշ աալ գեպի իր բունը: Ծուտով ծառից գեպի իրենց բնակարանը ձրգվում է նրանց յերկար շարանը, ծանրաբեռնված տերեւների կտորներով, բռնած գլուխներից բարձր: Կանաչ հեղեղի նման գնում են նրանք հարթված ճանապարհի մի կողմով, իսկ նրանց ընդառաջ՝ ճանապարհի մյուս կողքով, անկարգ բազմությամբ վազում են այլ տերեւահատներ, վորոնք վերադառնում են բնից՝ նոր շալակ տանելու:

Հանկարծ բեռան գնացողները կանգ առան. մի ինչ վոր կատակասեր¹⁾, ցանկանալով իմանալ թե ինչպես կվարվեն մրջյունները, ճանապարհը մի հաստ ճյուղով փակում է:

Չորս կողմը խիտ կանաչ է, վոչ աջ կարելի է գնալ, վոչ ձախ, իսկ առջևից խանգարում է հսկայական ճյուղը, վորը կիսը կպել է գետնին: Ի՞նչ պետք է անել: Առաջից գնացողները փորձեցին ճյուղի տակից սողալ կամ ճյուղի վրայով անցնել, բայց չհաջողվեց— բեռը խանգարում էր: Այն ժամանակ առաջընթացներից մի քանիսը տերեւները դրին գետին. միևնույնն արին և մյուսներից շատերը, հետո մի խումբ անցավ ճյուղի մյուս կողմը առանց բեռի, այդ նրանց համար գծվար չեր, իսկ մյուս մասը մնաց իր տեղում: Յեվ ահա արգելքի յերկու կողմից ել սկսում է աշխատանքը յեռալ—տերեւահատներն սկսեցին անցք փորել: Յերբ տունելը փորված էր, մրջյունները վերցնելով իրենց բեռները, առաջ գնացին:

Յերբ բոլոր տերեւներն արդեն տեղափոխվել էյին բնի ներսը, այստեղ ել տերեւների հետ այլ աշխատանք են սկսում փոքրիկ բանվոր մրջյունները, վորոնք իրենց ժամանակի մեծ մասն անց են կացնում գետնի տակ և բնից դուրս են գալիս միայն իրենց հոգնած անգամները կարգի բերելու, մաքուր ող շնչելու և մի քեչ ել ազատորեն զվարճանալու համար: Նրանք սկսեցին տերեւները կտրատել մանրիկ կտորների, և յերբ ամբողջն արդեն կտրված էր, ինչպես վոր պետք էր, ավարը կանոնավոր կերպով դարսեցին իրենց ամբարներում:

¹⁾ Դա գիտնական, գոկտոր Ելինգորֆն է, վոր ուշադրությամբ ուսումնասիրել է տերեւահատ մրջյունների վարք ու բարքը:

Եհ, հետո ի՞նչ: Ի՞նչի յեն պետք դրանք տերեւահատներին: Թիթե միջյուններն ուսում են նրանց. ընավ վոչ: Բանն այն է, վոր մանրացված տերեւների վրա շատ լավ աճում են հատուկ տեսակի սնկեր, վորոնցով տերեւահատները կերակրվում են: Նշանակում է, այդ մրջյունների համար կարևոր են վոչ թե տերեւները, այլ այն սնկերը, վորոնք հեշտությամբ բազմանում են մանրացված տերեւների վրա: Ահա և բոլորը:

ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՆԵՐ

«Յեթե կան վորսորդ և հնձվոր մրջյուններ, ապա ինչուչպետք է լինեն և մրջյուն-անասնապահներ», կարող է կատակով հարց տալ ընթերցողը: Կան և այդպիսիները, կպատասխանեմ յես նրանց լրջությամբ: Կամենում եք լսել, այդ ինչ յեղջուրավոր անասուն է, վոր պահում են մրջյունների շատ ցեղեր: Ի միջի այլոց, մենք նրա մասին թեթեակի հիշել ենք:

Գոյություն ունի մի փոքրիկ աննշան կանաչագույն լվիճ կամ արոտավոջիլ անունով միջատ: Դա հենց ինքը մրջնանոցի «կթի անասունն է», դրա համար ել լվիճին անվանում են մըրջյունների կով:

Այս միջատի (նկ. 16) մարմնի յետեի մասի վրա (ավելի լավ կլինի դիտել խոշորացուցցով) կան յերկու փոքրիկ խողովակներ, վորոնցից յերբեմն-յերբեմն արտաթորվում է մածուցիկ ու քաղցրավուն հեղուկ. մըրջյուններն այդ հեղուկը շատ են սիրում: Հետաքրքիր է, ինչպես է մրջյունը խնամում լվիճին: Ամեն տեսակ բզեզների այդ սիրահար-մրջյունը վոչ միայն չի ուսում լվիճներին, այլև մեծ յեռանդով պաշտպանում է նրանց այլ միջատներից, վորոնք լվիճներին գործ են ածում վորպես ուտելիք:

Նկ. 16. Լվիճ (վարգալուիճ)

Նայեցեք մրջյունների ինչ տնային բազմություն է հավաքվել այս փոքրիկ բույսի վրա: Ի՞նչն է հրապուրում նրանց այստեղ: Ինչո՞ւ նրանք առհասարակ մեծ ուրախությամբ բարձրանուն են շատ բույսերի վրա: Պարզ է, վորովհետև այնտեղ տեղավորված են բազմաթիվ լվիճներ: Ահա մոտ է վազում մի մըրջյուն նրանցից մեկին և սկսում լիզել նրան, շոյել և խուսուստանել: Վերջապես լվիճը կակղեց, իր յետեի փոքրիկ խողովակից

բաց թողեց մի կաթիլ արցունքի նման թափանցիկ քաղցր հեղուկ. մըջյունը վերցրեց այն և, ըստ յերևույթին, մեծ բավականությամբ կուլ տվեց: Մի քանի անգամ նույնը կրկնելով և կշտանալով միջինը ել այդ նյութից առնում և բերանն ու վազում մըջնանոց, վորտեղ նրան սպասում են արու մըջյունները, եզերը, յերեթանները, վորոնք նույնպես սիրահար են լվիճի «կաթին»:

Բայց այդ բոլորը դեռ այնքան ել հետաքրքիր չեն: Կարևորն այն է, վոր մըջյունն «արածեցնում է» իր կլիթի անասուններին: Լվիճներին նա ոգտագործած ճյուղերից փոխադրում է դեռ թարմ ճյուղերի վրա, վորտեղ նրանք կարող են գտնել թարմ ու համով կեր, և նա փոխադրում է նրանց իր բնակարանը: Տանը նույնպիսի հոգատարություններ են վերաբերվում լվիճներին, ինչպես և դուրսը, մշտապես հայթայթելով նրանց թարմ ու համով կեր:

Նկ. 17. Մըջյուններն արածում են լվիճներով բռնված ճյուղի վրա:

Բայց դա դեռ բոլորը չեն: Մըջյունը լվիճների ձվերը փոխադրում է իր բունը և յերբ լվիճները դուրս են գալիս ձվերից, այն ժամանակ նրանց փոխադրում է դուրս: Տեղավորելով նրանց բնի մոտ յեղած բույսերի վրա, մըջյունը հողի պարսպով շրջապատում է նրանց—շինելով գոմի կամ բակի նման մի բան, վորտեղ լվիճներն ստանում են լավ խընամք, թարմ կեր և պաշտպանվում թշնամիներից: Սակայն յերբեմն մըջյունները լվիճների համար առանձին շենքեր են սարքում վոչ թե իրենց բների մոտ, այլ այն բույսերի վրա, վորտեղ ափսոսանքով են արածում նրանց «կլիթի անասունները»:

Այսպես, որինակ՝ Շարլ Բոննե անունով մի հայտնի դիտնական

մի անգամ ծիծեռնախոտի ցողունի վրա գառել է մի փոքրիկ գունդ, վոր մըջյունները շինել էյին հողից: Մաս-մաս քանդելով այդ տարրինակ շենքը, Բոննեն նրա մեջ գտնում է կամարածե առաստաղով հղկած ու կոկ մի փոքրիկ սենյակ: Սենյակում տեղավորված էր լվիճների մի բավական մեծ ընտանիք, վորտեղ մըջյունները դեռ ու դեն էյին վազվզում: Պարզ բան է, վոր այդ շենքը նրանք շինել էյին լվիճների համար, վորոնց յերբեմն-յերբեմն մըջյուններն այցելում էյին քաղցր հյութի համար: Գնդածե խրճիթում տեղավորված լվիճներն ոգտվում էյին վոչ միայն լավ հսկողություն, այլև լիովին պաշտպանված էյին թշնամիներից՝ վորովհետև խրճիթում բացի մըջյուններից ու լվիճներից վոչ վոք մուտք գործել չէր կարող: Վասմանն ասում է, վոր իր մոտ մինչև այժմ ել պահվում է լվիճների համար հողից շինված ընկույզի չափ մի տնակ, և պետք է ճիշտն ասել, լվիճները լիուրի վարձատրում են իրենց տերերի քաշած բոլոր հոգսերը:

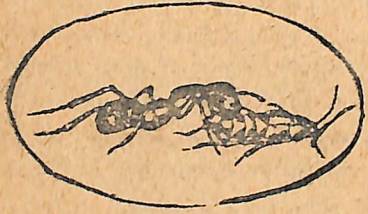
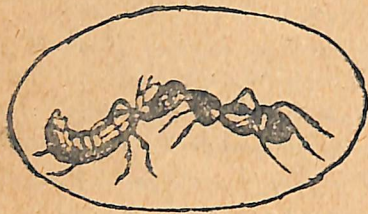
Վերապես դուք մըջյունների և լվիճների մեջ յեղած հարաբերությունների մասին մինչև այժմ պատմածները հեքիաթ չհամարեք, մեջ կրեքնմ նշանավոր բնագետ Դարվինի հետաքրքիր դիտողությունը: Ահա ինչ է ասում նա. «Թրթնջուկի վրա նըստած մի խումբ լվիճների միջին բոլոր մըջյուններին յես հեռացրի և մի քանի ժամ թույլ չափի նրանց խառնվել լվիճների մեջ: Այդ ժամանակն անցնելուց հետո յես համոզվեցի, վոր լվիճները ցանկանում են արտաթորել իրենց հյութը: Յես միառժամանակ խոշորացույցով դիտումնայի, բայց վոչվոք չարտաթորեց այդ հյութը: Հետո յես սկսեցի մաղի թելով դիպչել լվիճներին և խտուտ ածել նրանց մոտավորապես այնպես, ինչպես այդ անում են մըջյուններն իրենց բեխիկներով, բայց վոչ մեկը բաց չթողեց իր հյութը: Դրանից հետո յես մի մըջյունի թողի նրանց մոտ՝ նայելով լվիճների շուրջը կատարած նրա գործողություններին:

«Պարզվեց, վոր նա զգաց, թե ինչպիսի հարուստ հոտի մեջ է ընկել: Նա իսկույն սկսեց իր բեխիկներով խտտողել սկզբում մի լվիճի փորիկը, հետո յերկրորդին և ամեն մեկը, հենց վոր մըջյունը շոշափում էր նրանց բեխիկներով, իսկույն բարձրացնում էր իր փորիկն ու բաց թողնում մի կաթիլ քաղցր հեղուկ, վորն ազատություն կլանում էր մըջյունը:

«Նույնիսկ ամենաջահել լվիճներն ել այդպես էյին վարվում»: Բացի լվիճներից, մըջյունների բներում դուք հաճախ կպատահեք և այլ միջատների, որինակ՝ բզեզների, վորոնց նույնպես կարելի յե անվանել մըջյունների ընտանի կենդանիներ:

Այդ բզեզներն իրենց տերերի հետ ապրում են կողք-կողքի: մըջյունները նրանց մտքուր ու խնամքով են պահում, կերակ-

րում են ունեցածի չափ և պաշտպանում թշնամիներից: Իսկ ինչպե՞ս համար կարելի է արդյոք յենթադրել, վոր նրանց այդ հոգատարուլթյունն անշահասեր է, վոչ, իհարկե:

Նկ. 18. մրջյունը և իր բարեկամներից մեկը—ձախից (վերևում)՝ մրջյունը հերարում է բզեզին, աջից՝ բզեզը շոյում է մրջյունին:

ցեղը: Նրա բունը գտնվում է գետնի տակ, իսկ նրա բավական բազմաքանակ բնակչուլթյունը սովորաբար բաղկացած է արուներից և եգերից, բանվորներից և ռազմիկներից: Բայց այստեղ բանվորների մեջ իր արտաքին շատ տարրինակ տեսքով ուշադրություն է գրավում մի առանձին «գաս»։ անմիջապես աչքի յե ընկնում նրանց մեջ սիսեռի կամ բալի մեծության կլոր փորը, իսկ գլուխն ու կուրծքը, վոր նման են սովորական բանվոր մրջյուններին, շատ ծիծաղելի յեն թվում, վորի հետ համեմատած, իրենց փոքրությամբ: Ամբողջ խմբով կպած իրենց մեծ, արձա՛յ տան առաստաղից, համբրությամբ համարյա անշարժ կախված են նրանք:

Յեթե նրանցից մեկն ու մեկը պատահամբ ցած ընկնի հատակի վրա, այնպես էլ անշարժ կմնա պառկած անոգնական, փորի ծանրությունից չկարողանալով շարժել (նկ 19):

Բայց ահա աշունը վրա յե հասնում: Ուտելիքը պակասում է: Մրջնանոցի ազգաբնակչուլթյունն սկսում է արգեն սով

Մրջյունի հաշվին ապրող բզեզները լվիճների նման արտադրում են հոտավետ, դուրեկան համով մի հեղուկ. զարմանալի չե ուրեմն, վոր մրջյունը խնամքով ու հոգատարությամբ է վերաբերվում բզեզի նա:

ՄԵՂՐԱՏՈՒՆԵՐ

Մամբրիկացի գիտնական Կուկը սրանից դեռ վաթսուն տարի առաջ հանգամանորեն ուսո՛ մնասիրել ու նկարագրել է մրջյունների մի առանձին ցեղ, վորն ապրում է Հյուսիսային Ամերիկայի նահանգներում ու Մեքսիկայում:

Որիգինալ և վերին աստիճանի հետաքրքիր է մրջյունների այդ

զգալ: Այն ժամանակ բանվորները փոքր խմբերով կամ առանձին ուղեվորվում են դեպի իրենց հաստավոր ընկերները, բերանները զնում նրանց բերաններին ու... հագեցնում քաղցի պացուլթյունը: Ի՞նչպես, ինչո՞ւ համար:

Իուք գլխի ընկաք, իհարկե:

Նկ. 19. Մեքսիկական մեղրատուները բնի ներսում հանգստանում են:

Առաստաղից կախված մրջյուններն ուտելիքի առատ ժամանակ սողացրել են իրենց փորերն այն վճիտ մեղրաման հյութով, վորը թափանցում է փորիկի պինդ խիախնե մասնիկների արանքում ձգված բարակ թաղանթի միջով:

Այս հյութը հավաքել են կաղնու տերեւների վրա աճող փոքր «բնկուղիկներից», վորոնք հաճախ պատահում են Հյուսիսային Ամերիկայում: Մհա ինչու բանվոր մրջյունների այս որիգինալ «գասը» կոչվում է մեղրասու:

Վորքան վոր սովորական բանվոր մրջյունները դուրս են քաշում ուտելիքն իրենց «մեղրի կենդանի տակաոխիկներից», նույն չափով մեղրատուների փորի կողմ հողերի արանքում յեղած թաղանթը կծկվում է, փորն իջնում և մեղրատուն սովորական բանվոր-մրջյունի տեսքն է ընդունում:

Մի ժամանակ կարծում էյին, թե մեղրատուները պատահում են միայն Հյուսիսային Ամերիկայում և այն էլ հազվադյուր դեպքում: Բայց Ջոն Լեբբոկը—մրջյունների, իշամեղունների կրեանների և մեղուների հայտնի մասնագետներից մեկը—մեղրատուներ գտել է Ալյուտարախայում, իսկ նշանավոր Փորելը հայտ-

նարեբել և նրանց և Հարավային Աֆրիկայում: Վերջապես պարզվել է, վոր մեղրատուների առանձին ցեղեր կան և մեզ մոտ կովկասում ու Ղրիմում:

Այս գյուտը կատարել է մեր հայտնի կենդանաբան եղվարդ Մայերը վոչ վաղուց, 1917 և 1919 թվերին:

Մի փոքր բան պատմում հետաքրքիր այս բնագետի դիտողություններից, վորը մի քանի տարի ուսումնասիրել է իր մեղրատուներին և՛ ազատ դրուժյամբ, նրանց կյանքի բնական պայմաններում, և՛ զանազան դրուժյամբ իր տանը, արհեստական բներում:

Մեղրատուների կովկասյան ցեղը, վոր տարբերվում է ամերիկականից, ապրում է փոքր գաղութներով, բուն է դնում գետնի տակ և բավական հաճախ պատահում է թբիլիսի շրջակայքում: Նրա բնակչության բանվորական մասը բաղկացած է մեծ մասամբ մանրիկ մրջյուններից, վորոնց մեջ պարզ ու արեւվոտ որին, յերբ նրանք բազմությամբ դուրս են թափվում բնից, կարելի չէ նկատել և ավելի խոշոր տեսակներ: Վերջիններն այնքան էլ շարժուն ու գործունյա չեն, ինչպես առաջինները, չնայած չեն խուսափում ամեն բանվոր մրջյունի սովորական զբաղմունքներից, սակայն կարևորն այդ չէ:

Առաջինը Մեյերը ուշադրություն դարձրեց այն բանի վրա, վոր այս մրջյուններից մի քանիսը—թե մանրերը և թե խոշորները, բշտիկանման փորիկներ ունեն: Իսկ յերբ ավելի մոտիկից ծանոթացավ նրանց, այն ժամանակ բոլորովին պարզվեց, վոր զրանք էլ մեղրատուների մի տեսակն են, և վոր նրանց փորիկը լցված է հատակ, սովորաբար անգույն, իսկ յերբեմն էլ գեղնավուն հեղուկով: Դրա հետ միասին յերևաց, վոր «մեղրի տակաւիկների» դերը կատարում են մեծ մասամբ խոշոր բանվորները, վորոնք կամ իրենք են անտեսում «մեղրը», կամ վոր հաճախ է պատահում, այն ստանում են մանր բանվորներից:

Ինչպիսի մեղր է այդ և վերտեղից է ստացվում:

Մեյերը կարծում է, թե այդ նույն քաղցր հյութն է, ինչ վոր արտադրում են լիճները: Բանվորները ուղեվորովելով լիճներով ծածկված արոտատեղը, «կթում են» իրենց «կովիկներին», հետո սուռն վերադառնում մեղրի մեծ պաշարով, վորից և բաժին են հանում իրենց ընկերներին: Ընդ սմին նրանք առանձնապես յեռանդով կերակրում են ամենից ավելի խոճար և ամենից ավելի օտակեր բնիկներին: Այս վերջիններն էլ դառնում են «մեղրի»

«տակաւներ», վորոնցից և «կյանքի ծանր բուսկներին» բանվորներն ստանում են «մեղրի» անհրաժեշտ բաժինը...

Մեղրատուների կովկասյան ցեղը պատահում է և Ղրիմում, քայց ավելի սակավ: Այստեղ գերակշռում է մի այլ տեսակը, վորն ապրում է նաև կովկասում: Մեյերը մի անգամ նրան գտել է Միսֆերոպոլի շրջակայքում և Ղրիմի հարավային ափի մի քանի վայրերում:

Այս ցեղը նույնպես սովորաբար ապրում է հողի մեջ, վորեւէ քարի տակ. նրա բանվոր բնակչությունը կազմված է տարբեր մեծության անհատներից. նրանք բոլորն էլ լցվում են «մեղրով»: Սակայն այստեղ էլ «մեղրի» տակաւիկների դերն ընկնում է խոշոր բանվորների վրա, վորոնք կամ իրենք են քաղցր հյութի մեծ պաշար պատրաստում, կամ այն ստանում են մյուս մրջյուններից:

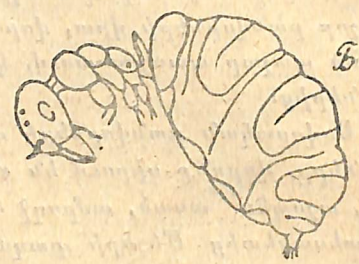
Սովորական բանվորների մեջ, ըստ յերևույթին, կան այնպիսիները, վորոնք սիրում են «կենդանի տակաւները» «մեղրով» լցնել, այսպես ասած, ամբողջ համայնքի բարորության համար: Այդ տեսակետից Մեյերի բազմաթիվ դիտողություններից մեկն առանձնապես հետաքրքիր է:

Ինչպես արդեն ասել եմ, այս դիտնականն իր դիտողությունների մի մասը կատարում էր արհեստական դիտողական բներում, վորոնք հենց ինքը վարպետորեն պատրաստում էր դիպուխդ, փայտից և ապակուց. յես նրանցից շատերը տեսել եմ նրա աշխատանքի սեղանի և պատուհանի վրա: Իայց այս անգամ գործը տեղի յեր ունենում սովորական, տափակ ապակյա ամանի մեջ:

Նրա մեջ գտնվում էր Ղրիմի մեղրատուների մի փոքրիկ գաղութ: Նրանց թիվը քսանի յեր հասնում, բոլորն էլ տարբեր մեծության բանվորներ: Ամանը կիսով շափ օսվերի օսակ եր. այստեղ հավաքված էյին մրջյունները, իսկ ամանի չստվերած մասում, ուղղակի նրա հատակի վրա, Մեյերը դրել էր մի քանի կաթիլ շաքարաջուր: Յեկ ահա թե ինչ պատահեց:

Ձորս փոքրիկ մրջյուններ շուտով մոտեցան շաքարաջրին, խմեցին, վազեցին ամանի ստվերած մասը, ուր գտնվում էյին մնացած բանվորները և արագությամբ հետ վերադարձան. կրկին գեպի այդ կաթիլները: Հետո, յերբ փոքրիկ բանվորներից մեկը, շաքարաջուր վերցնելով, կրկին վերադարձավ ամանի ստվերած մասը, յես, զրուս է Մեյերը,—ամանից հեռացրի ստվերող ծածկոցը և տեսա, ինչպես նա ուղեվորվեց գեպի ամանի մեջ տեղը

խիտառխիտ նստած խոշոր մրջյունների խումբը—իր հետ բերած շաքարաջուրը տալիս էր նրանց և յեթե խոշոր բանվորներից մեկնուսեկը չէր նկատում իրեն, նա իր շոշափուկների միջանի արագ հարվածով խտուտ էր ածուս, վորից հետո նա . . . իր մեծ գլուխը դարձնում էր գեպի կերակրողը և ընդունում առաջարկած ուտելիքը: Փոքրիկ բանվորն իր գործը կատարում էր մեծ յիռանդով և շատ անգամներ վազում շաքարաջրից դեպի իր

Նկ. 20. Մեղրատուն կերակրում է բանվորներին:

Նկ. 21. Կովկասյան խոշոր բանվոր մրջյունը մեղր ընդունելուց առաջ (A) և հետո (B):

մեծագլուխ ընկերները: Այդ ժամանակ պարզորեն կարելի չէր դիտել, թե ինչպես նրանց փորիկն աստիճանաբար ավելի ու ավելի յեր ուռչում: Այդ կերակուր բաժանողը զուգընթացաբար բաժին էր հանում ավելի քիչ խոշոր մրջյուններից մերթ սրան, մերթ նրան . . . Այսպիսով «մեղրի տակառիկներից» մի բանիսը, ինչպես և միջին մեծություններից վոմանք, բավարար չափով լցվեցին «մեղրով», վորը նրանք բաժանում էին և իրար, և գաղութի այլ անդամների միջև, հենց վոր նրանք իրենց շոշափուկները թեթև ու արագ հարվածներով հիշեցնում էին այդ մասին»:

Մյուս որը, այս դիտողությունից հետո, Մեյերը ամբողջ գաղութն ամանից փոխադրում է դիտողական բուռը: Սակայն փոխադրության ժամանակ հինգ փոքր մրջյուն վոջնչացան, այնպես վոր մնացած 15 մրջյունների մեջ մնացին յերկու փոքրիկ բանվոր, վորոնք իրենց վրա վերցրին ամբողջ գաղութին «մեղր» հայթայթելու գործը:

Վորպեսզի նրանց գործը հեշտանա, Մեյերը այլ տեղից վերցրած մի քանի փոքր բանվորներ և ավելացնում այնտեղ: Քայց անկող ոգնականներին թշնամարար դիմավորեցին. նրանք ուրիշ բնից էին և ինչպես կարելի չէր սպասել, «կռիվ» սկսվեց, վորի մեջ առանձնապես յիռանդուն մասնակցութուն էին ցույց տալիս դիտողական բնի կենդանի մնացած յերկու փոքր բանվորները: Մեծագլուխները նույնպես շարժվեցին կռվի . . . Հետևյալ առավոտյան ճակատամարտը վերջացավ բոլոր յեկվորների լրիվ պարտությամբ—նրանք բոլորն էլ սպանվեցին. իսկ մյուս խմբի փոքրերից մեկը կռվի ժամանակ կորցնելով հետևի աջ ու ձախ վոտները՝ խեղանդամ դարձավ: Չնայած դրան, այդ փոքրիկ հաշմանդամը, ինչպես ցույց տվին հետագա դիտողությունները, իր վրա վերցրեց ամբողջ փոքրիկ գաղութին պարեն մատակարարելու դժվարին գործը: Որորվելով վեցի փոխարեն մնացած իր չորս վոտների վրա, նա անվերջ հետ ու առաջ էր վազում բնի մեջ փոքրիկ կերակրատաշտից դեպի ընկերների սենյակը, վորտեղ կամ կերակուր էր մատակարարում նրանց, կամ շաքարաջուր լրցնում մեղրի տակառները...

Այս պատմությունն ակճատու կերպով ցույց է տալիս, վոր մեղրատուների բնում քաղցր հյութ ձեռք բերելու աշխատանքը և «մեղրի տակառիկները» լցնելու գործն ընկնում է սովորաբար փոքր բանվորների վրա, վորոնք համայնքուս կատարում են նաև ամեն տեսակ այլ աշխատանքներ:

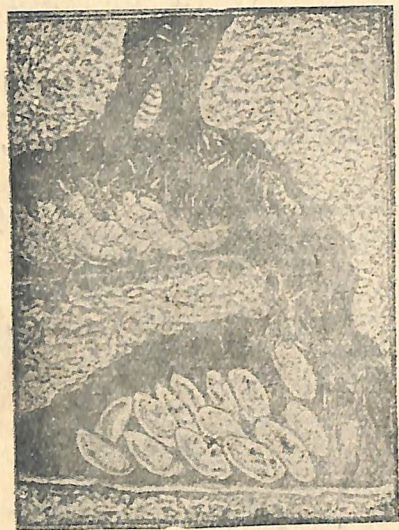
ՅԵՐԵՆՈՆՆԵՐԻ ԽՆԱՄՔԸ

Հուլիսի կամ ոգոստոսի շոգ որերից մեկին, եզ մրջյունները, կամ ինչպես նրանց անվանում են՝ թագուհիները մրջնանոցից դուրս են թռչում: Արուները նույնպես շտապով թողնում են բուռը, թռչում ու միանում են նրանց: Հասավ և նրանց ժամանակն «իրենց պարտքը կատարելու»: Միասնական կարճատև թռիչքից հետո արուները շուտով վոջնչանում են, իսկ եզերը՝ շրջապատված բանվորների հոգատարությամբ, փոխադրվում են մրջնանոցի ներսը: Այդ ժամանակ եզերի թևերն ընկնում են, կամ յեթե այդ չէ պատահում, իրենք են պոկում նրանց: Սակայն յերբեմն բանվոր մրջյունները նախորոք կրծելով նրանց թևերը, արուներին և եզերին բոլորովին թույլ չեն տալիս բնից դուրս գալ:

Մրջնանոց տարվելուց հետո եզն սկսում է ձու ածել: Մի եզը

կարող ե մի քանի հազար ձու դնել, իսկ նրան շրջապատող բան-
վոր մրջյուններն իսկույն վերցնում են դրված ձվերը, չորս կող-
մից խնամքով լիզում, փոխադրում նրանց համար հատկացված
սենյակները և դարսում աշխտեղ կանոնավոր կույտերով:

Չվաղորումից հետո սկսվում ե բանվոր մրջյունների յեռուե-
աշխատանքը: Նրանք ցերեկը ձվերը տեղ ափոխում են մի հարկից
մյուս հարկը, նայած ինչ աստիճանի տաքություն կամ խոնավու-
թյուն ե պահանջվում, վորպեսզի մրջյունների մատաղ սերունդը
ձվերից դուրս գա. վերջապես, մի քանի որից հետո ձվերից դուրս
են սողում փոքրիկ «վորդիկները», վորոնք բոլորովին նման չեն
հասակավոր մրջյուններին. դրանք քրքուրնե են, վոր հետագա-
յում դառնում են իսկական մրջյուններ (նկ. 22):

Նկ. 22. Բնի ներսի մի մասը, վերևում
թրթուրներով սենյակները, ներքևում
հարսնյակներն ու նրանց խնամող դա-
յակները:

ավելի լավ ե թափանցում. հետո ամեն յերեկո վորոշակի ժամին—
արևի մայրամուտից մի ժամ առաջ նրանք կրկին հետ են տա-
նում նրանց ներքին հարկերը:

Քիչ աշխատանք չի պահանջում նաև թրթուրներին մաքուր
պահելը. չե վոր սրանք առայժմ շատ քիչ ուղարկածներ են:

Նրանց փափուկ ու խոնավ կաշին հեշտությամբ ծածկվում ե մա-
քիկ ավազահատերով և ամեն տեսակ փոշիով, վորոնցով լիքն են
նրանց հողե սենյակները: Կա և այլ վտանգ— թրթուրների խո-
նավ և կեղտաված մաշկի վրա բորբոսը հեշտությամբ կարող ե
բնակություն հաստատել ու բազմանալ, վոր նույնպես վնասակար
ե մատաղ սերնդի առողջության և կանոնավոր աճման համար:

Բայց մրջյուն բանվորը թրթուրներին աշխատե մաքուր ե
պահում, վոր մինչև անգամ խոշորացույցի ոգնությամբ ել նրանց
վրա փոշի կամ բորբոսի բողբոջ գտնել չես կարող: «Կոչ մի կա-
տու,—ասում վասմանը,— իր ձուտիկներին աշխատե կանոնավոր
ու քնքուղ ուղարկությամբ չի վանում, վորքան մրջյունն իր
թրթուրներին»:

Իսկ վորքան հոգս ե պահանջում փոքրիկ եյակների կերակ-
րումը: Մրջյուն-դայակը կերակուրը վերցնում ե նախ իր բերանը
այտեղ նա վեր ե ածվում մի մածուցիկ հեղուկի, վորը դայակը
հետ ե տալիս ու ցնում թրթուրի բերանը՝ դիպցնելով իր գլու-
խը նրա գլխին: Թրթուրներն զգալով իրենց մոտով անցնող մըր-
ջյուն-դայակներին, մի քիչ բարձրանում են, կարծես գրանով ու-
զում են ցույց տալ, վոր իրենք արդեն քաղցած են և սպասում
են իրենց բաժին կերակրին:

Իսկ ինչպես են այս «վորդիկները» կամ թրթուրները
դառնում իսկական մրջյուններ: Ամեն մի թրթուր նախ աճում ե,
հետո վորոշ չափի հասնելով, սկսում ե իր բերանից բաց թողնել
մի մածուցիկ հեղուկ, վորն ողի մեջ փոխվում, դառնում ե մետաք-
սի նման բարակ թելիկներ: Այս թելիկներով իրեն փաթաթում ե
աշխատե, մինչև վոր իր շուրջը կազմվում ե ձվածե մի փոքրիկ
տոպրակ: Սա կոչվում ե բոժոժ, և յեթե դուք յերբեիցե տեսել եք շե-
րամի վորդի պատրաստած բոժոժները, ուրեմն դժվար չի լինի
բասում նա այդ: Տեղին ե ասել, վոր մրջյունի բոժոժներն իրենց
մեջ պարունակած թրթուրներով բնավ ձվեր չեն, ինչպես շատե-
րը սխալմամբ կարծում են — մրջյունի ձվերն անհամեմատ
փոքր են և հասարակ աչքով դժվար են նկատվում: Այդ ձվածե
տոպրակներն ավելի ճիշտ կլինեք անվանել հարսնյակով բոժոժ,
վոր ստացվում ե թրթուրի կերպարանափոխությունից (նկ. 23):

Մրջյունները ջանասիրությամբ խնամում են և հարսնյակ-
ներին. նրանք նույնպես պաշտպանում են նրանց և որվա դա-

ների դերը խաղալու համար անպետք են. չեն մասնակցում վոչ
թրթուրների խնամքին, վոչ համայնքի պաշտպանութեանը,
վոչ ել բնակչին արարութեանը, և միևնույն ժամանակ ձվեր ել
չեն դնում: Այդ յերևույթը կարծես թե չարամիտ մի ծաղր է
մըջնային ցեղի համար:

Չի՞ կարելի արդյոք յենթադրել, վոր բոլոր այս տեսակ վիժ-
վածներն արդյունք են մըջուռն «գայակներին» և «կերակրողնե-
րին» անկարգ սնուցման և անկանոն խնամքի:

Մըջուռնների կյանքը հաճախ բարդանում է թշնամիների
ներխուժումով, վորոնց ներկայութեանն արդեն բավական է
մըջնային համայնքում ամեն ինչ տակն ու վրա անելու համար:

Նման դեպքերում մըջուռն-բանվորը սովորաբար կորցնում
է իր «առողջ» բնական հոտառութեանը և սկսում է անկարգ ու
անկապ շատ բաներ անել:

Անկարգ կարող է կատարել և յերիտասարդները—թրթուր-
ների խնամքը,—իսկ այդ բոլորի արդյունք կարող են լինել վիժ-
վածներ ու այլանդակութեաններ...

Այդ բոլորը շատ հավանական է: Ահա թե ինչու էիմք
կա կարծելու, վոր մըջուռնների զանազան «կաստաները»—թա-
զուհիները, արունները, զինվորներն ու բանվորներն առաջ են գա-
լիս միատեսակ ձվերից, շնորհիվ թրթուրների վրա գործադրած
տարբեր խնամքի: Սակայն, դա դեռևս վերջնականապես հաստատ-
ված չէ գիտութեան կողմից:

ՏԱՐՈՐԻՆՍԱԿ ՍՈՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բանվոր մըջուռնը չափազանց կապված է իր փոքրիկների
հետ: Թրթուրների և հարսնյակների խնամատարութեանը, «յե-
րեխաներին դաստիարակելու» անդիմադրելի ձգտումը հաճախ
ներառվում է կյանքը կյանում է: Նա խնամում է ճուրղիկներին,
վտանգի ընդհանրին պաշտպանում նրանց: «Ամբողջ գաղութը
սաստիկ կատաղում է, յերբ փորձում են ուժով խլել նրա թըր-
թուրներն ու հարսնյակները: Յեթե անտառային մըջուռննե-
րին անհանգստացնում են ձողիկով, այդ ի հարկե, ահազին խլըր-
տում է առաջացնում, և մըջուռնները խմբովին նետվում են
պաշտպանվելու թշնամուց, և յեթե այդ միջոցին պատահես թըր-
թուրների պահեստին ու փորձես հավաքել բոժոժները, այն ժա-

մանակ փոքրիկ մըջուռնների զայրույթը գազաթնակետին է հաս-
նում, նրանք կատաղութեամբ հարձակվում են թշնամու վրա և
անխնա խայթում ու թույն են թափում նրա վրա: Թշնամին կարող
է նրանցից հարյուրներին, հազարներին կոխրտել, և այնուամե-
նայնիվ նոր հարյուր ու հազարներ նետվում են դեպի մահը,
առանց սարսափի: Այնինչ, այն ձագուկը, վորի համար նա այդ-
պիսի «անձնուրացութեամբ զոհաբերում է իրեն», մինչև անգամ
իր սեփական զավակը չէ—բանվոր մըջուռնն անպտուղ է—այդ
ներառան ինչ է միայն» (Վասման):

Այդպես է մըջուռնների իրենց փոքրիկներին դաստիարակե-
լու հղոր սիրտ ուժը: Յեվ այդ սերը նրանք հայտաբերում են
վոչ միայն բնի փոքրիկների նկատմամբ, այլև ուրիշ, իրենց հա-
մայնքներին մտախիկների, ազգակիցների վերաբերմամբ: Դեռ ավե-
լին: Մըջուռնները հաճախ «վորդեզրում են» մըջնային այլ ցե-
ղերի յերեխաներին, մինչև անգամ այլ միջատների, որինակ՝
բզեզներին, այդ արդեն մենք գիտենք: Գիտենք, վոր մըջնանոց-
ներում շատ բզեզներ ապրում են վորպես «ընտանի անասուն»:
Այս միջատների անոգնական ձագերը մըջուռնների կողմից նույն
հոգատարութեանն են վայելում, ինչ վոր իրենց սեփական փոք-
րիկները:

Գանի վոր խոսքը վերաբերում է մըջնային առորյա կյան-
քի համար այդպիսի ոգտակար միջատներին—դեռ հասկանալի յե:
Այդ հասկանալի յե և այն ժամանակ, յերբ մըջուռնը վորդեզրում
է և վորպես «հյուր» կամ ճաշորդ պահում է իր բնում զանազան,
ճիշտ է, անոգուտ, բայց իր համար զբոլորովին անվնաս» միջատ-
ների: Բայց ահա ձեզ մի փաստ, վոր մեր մարդկային տեսակետից՝
բոլորովին անհասկանալի և մինչև անգամ անմիտ է թվում:

Այլ-կարմիր մըջուռնների բնում ապրում է լոմխուռզա անու-
նով կարճ թևերով մի միջատ (նկ. 24):

Այս բզեզի թրթուրների հոտը, նրանց վայելուչ կեցվածքն
ու մըջուռնի թրթուրների նման կատարած շարժումները, այս բո-
լորն ալ-կարմիր աշխատավորների ուշադրութեանը դրավում է
իրենց վրա: Նրանք ուժեղ կերակրում են նրանց, մաքրում խնամ-
քով, պահում, պաշտպանում են թշնամիներից, իսկ փորձանքի դեպ-
քում շտապում են ավելի ապահով տեղ թաղցնել առաջին հեր-
թին վոչ թե սեփական, այլ հենց այս թրթուրներին:

Լոմխուռզները բախտավոր կյանք են վայելում, ուտում են,
աճում, ավելի արագ աճում, քան մըջնային թրթուրները: Իսկ

ըթացի ներսն ու խանգարեն խաղաղությունը: Այդպիսի տարօրինակ անշարժ գրությամբ մըջյունները կարող են մնալ ժամերով, անգամ որերով:

ԲԱՐԵՎԱՄՆԵՐ ՈՒ ԹՇՆԱՄԻՆԵՐ

Միևնույն մըջնանոցի մըջյունները համերաշխ են ապրում և յերբեմն ծիծաղելի կերպով խնամում իրար: Հայտնի յե, վրը նրանք շատ մաքրասեր են և շատ յեռանդով իրար մաքրում են ու այն ել որական համարյա մի քանի անգամ:

Ահա մըջյուններից մեկը վազելով մոտենում և մյուսին, պառկում և նրա առաջ, տարածում թաթիկներն ու սպասում, մինչև նա կսկսի նրան լվանալ ու ռանրել: Մաքրողն, ահա, գործի յե անցնում: Սկզբում նա խնամքով մաքրում և յերեսը, ծնոտները, բեխիկները, հետո ձեռնարկում և կրծքի մաքրությունը, կրծքից անցնում և առաջին վոտներին, հետո հետևի վոտներին, իսկ հետո սկսում և փորկիով զբաղվել, և այդ բոլորը նա կատարում և շատ յեռանդով, առանց շտապելու, մի քանի անգամ, մինչև վոր ընկերն իսպառ կմաքրվի:

«Իմ դիտողական բնի մոտ,— գրում և Վասմանը,— հարկավոր եր միայն բարձրացնել բնի ապակյա կտուրը ծածկող սև կտորը, վորպեսզի տեսնեյի մեկ կամ մի քանի այդպիսի տեսարաններ:

Ահա ալ-կարմիր բանվորներից մեկը կողքի վրա անշարժ պառկած, թույլ և տալիս իրեն «լվանալ»: Նրանք յերեք հոգի յեն: Բոլորն ել զբաղված են այս աշխատանքով և խնամքով լիզում են իրենց առջև պառկած մըջյունին, հետո շուռ են տալիս նրան ու նույնպիսի ջանասիրությամբ լիզում են մյուս կողմից: Կես բուպեյից հետո մաքրողները իրենց բնակ սրանը լույս թափանցելու պատճառով թողնում են իրենց զբաղմունքը, փախչում բնի մուկ մասը, և լողացած ընկերակիցը նույնպես բարձրանում ու հետևում և նրանց»...

Այսպիսի որինակներ շատ կարելի յե բերել: Դրա փոխարեն մըջյունները սովորաբար այլ բների ու այլ ցեղի բնակիչներին թշնամաբար են վերաբերվում, ինչպես վիխերիմ թշնամիների, վորոնց հալածում են անսովոր անգթությամբ և հաճախ սպանելու չափ ծեծում են: Յեթե համարձակներից մեկը դիտմամբ կամ պատահմամբ վոտ դնի ստար մըջնանոց կամ մինչև անգամ համայն-

քին չպատկանող ճանապարհի վրա, այդ նրան եթան չի նստի. նրան դուրս կշարտեն, կկծոտեն, կսպանեն կամ թե չե ամբողջովին կուտեն: Այդպես չեն վերաբերվի մըջյունները պատահմամբ մեկ-յերկու որով բնից հեռու գնացած կորած իրենց յերաբարակցին— նրա վերադարձը, ինչպես ոտարականի հայտնվելը, անմիջապես նկատում են, բայց սիրալիբ ընդունում: Մըջնանոցից դիտավորյալ կերպով հեռացնում են յերկու-յերեք մըջյունների և մի քանի որ գերության մեջ պահում այն յենթադրությամբ, վոր յերաբարակիցները կմոռանան նրանց գոյության մասին: Բայց թնչ պարզվեց, յերբ, կալանքի ժամկետն անցնելուց հետո, գերված մըջյունին կրկին բաց են թողնում իր հարազատ բունը: Նրան լիզում եյին, մաքրում, կերակրում և տանում ներսի սենյակները: Բայց փորձեցեք նույն տեղը բաց թողնել մի ոտարականի, նա մահից չի ազատվի, կամ ամենալավ դեպքում դուրս կվազի: Ահա ձեզ նորից մի այլ որինակ. յերկու տարբեր մըջնանոցից մի քանի մըջյուններ վերցրին ու բանտարկեցին ապակյա անոթներին մեջ, վորոնց բերանը բարակ մարմաշով կապված եր. հետո այդ անոթները դրին այնպես, վոր մի մըջնանոցի բնակիչները կարողանան տեսնել, թե մեկ և թե մյուս մըջյուններին: Ճշմարիտ և, յերբ մըջյունները տեսան յուրայիններին բանտարկված, վոչ միային չիորձեցին, այլ մինչև անգամ ցանկություն ել չարտահայտեցին ազատելու նրանց գերությունից. դրա փոխարեն ինչ գաղազած վերաբերմունք ցույց տվին հանդեպ մյուս մըջնանոցի գերիներին — ճարպկությամբ բարձրանալով անոթի վրա, ազահությամբ դես ու դեն են վազվզում մարմաշի շուրջը, աշխատելով գլուխները մարմաշի անցքերից ներս մտցնել ու կրծոտել ոտարականներին:

Կան և այլ փաստեր, վորոնք վկայում յեն մըջյունների դեպի իրենց ցեղակիցների ճակատագիրը ցույց տված անտարբեր վերաբերմունքի մասին. որինակ, պատահել և այնպես, վոր մըջյուններին մի փոքր խուճբ մտել և մեղրամանի մեջ: Մի քանիսը ներսից թաղվել են մեղրի սեջ և քիչ և մնացել, վոր բոլորովին խեղդվեն, մինչդեռ նրանց ընկերները տեսնելով այդ, բանի տեղ չեն զրել, շարունակել են առաջլա նման մեղրը լափել:

Սակայն այդ բոլորը գործի միայն մի կողմն են ցույց տալիս, և մենք անարդարացի կլինեյինք, վոր վերևում նկարագրված դեպքերի վրա հենվելով յեղբակացնեյինք, թե մըջյունները բոլորովին անտարբեր են դեպի իրենց բնակից ընկերները:

Կան դեպքեր, վորոնք հակառակն են ապացուցում: Այդ առթիվ շատ հետաքրքիր դիտողութունն է առաջ բերում գիտնական Բեւորը, վոր քիչ չի զբաղվել մրջյունների կյանքի ուսումնասիրությամբ:

«Մի անգամ,—ասում է նա,—գիտելով մրջյունների մի փոքրիկ խումբ, նրանցից մեկի վրա յես մի փոքրիկ քարի կտոր դրեցի: Մրան մտեցող հետևյալ մրջյունը հենց վոր տեսավ իր ընկերոջ գուռը, իսկույն հեռվագեց և այդ նորությունը «հայտնեց» ընկերներին: Նրանք անմիջապես հետևեցին ազատելու. մի քանիսր կրճում էյին քարի կտորը, աշխատում նրան շարժել տեղից, մյուսները քաշում էյին նրա վտոից այնպիսի ուժով, վոր յես կարծում էյի, վոր կպոկեն նրա վտոները, բայց նրանք շարունակեցին այնքան, մինչև վոր ազատեցին իրենց ընկերոջը: Մի այլ անգամ յես նկատել եմ, վոր մի քանի մրջյուն սողում են ճանապարհով. մեկին մի փոքր հեռացրի ճանապարհից և հողով ծածկեցի այնպես, վոր միայն գլուխն եր յերևում: Մի քանի մրջյուն անցնում էյին մոտով, վերջապես մեկը նկատեց նրան և փորձեց ազատել, բայց չկարողացավ: Այն ժամանակ ամբողջ ուժով սկսեց հեռ փախչել նրանից, և յես կարծեցի, վոր նա լքեց իր ընկերոջը, բայց յերևաց, վոր գնացել եր ոգնություն կանչելու. շուտով վրա հասան տասներկու մրջյուն, նրանք ուղիղ վագեցին դեպի գերին ու ազատեցին նրան»:

Արդեն հայտնի է, վոր մրջյունն իր հիվանդ ու վիրավորված ընկերներին հավաքում և մշնամուտ է տանում, վորտեղ ամենահոգատար կերպով նրան խնամում և այնքան, մինչև վոր առողջանում է: Յեղ միայն այն ժամանակ, յերբ հիվանդն արդեն անհուսալի յի, մեռնում է ջարդվածներից, թուլանից կամ վերքերից, նրան բնից դուրս են տանում և թողնում ճակատագրի կամքին: Մրջյունների կյանքին քաջածանոթ բոլոր սչքի ընկնող գիտնականները՝ և՛ Լեբբոկը, և՛ Ֆորելը, և՛ Վասմանը—բոլորը միաբերան ընդունում են, վոր մրջյունները հագաստաւաւքյամբ խնամում են իրենց հիվանդ ու վիրավոր ընկերներին:

«Մրջյունների հիվանդներին խնամելը,—գրում է Վասմանը,—ինձ այնքան ուշագրավ թվաց, վոր հազիվ հավատացի անձամբ գիտողություններ անելուց հետո միայն:

«Առաջին անգամ դա պատահեց 1895 թվի մարտի 16-ին: Իմ գիտողական ընդ ալկարմիր բանվոր մրջյուններից մեկը թուշավորվաց մրջնային թուլանով: Անդամալույժի նման նստած եր ընթ

ապակյա խողովակների մեջ և հազիվ եր կարողանում շարժվել: դաձգություններից: Յես պինցեմով բռնեցի նրան և կրկին նրատեցրի գլխավոր բնի մեջ:

«Սկզբում ինձ թվում եր, վոր մտեցող ընկերները նրա վրա վոչ մի ուշադրություն չեյին դարձնում և թողնում էյին նրան պակելու: Սակայն նրանք շուտով իրենց շոշափուկների միջոցով քննության յենթարկեցին նրան և հետո փոխադրեցին բնի մյուս մասը, վորտեղ հավաքված եր մրջյունների մեծ մասը: Այստեղ հիվանդը պակած մնաց մի ամբողջ օր, շրջապատված մի շարք տերերով ու ստրուկներով, վորոնք մերթ ընդ մերթ դբաղվում էյին նրանով—նրանք խնամքով լիզում էյին հիվանդին, հետո շուտ տալիս ու կրկին լիզում, ապա բեխկնեցրով գնում ու նորից լիզում:

«Այս բուժման հաջողությունը լրիվ եր: Հետևյալ օրը հիվանդը բոլորովին առողջ եր, այնինչ առանց այդ խնամքի հավանորեն նա կմեռներ, վոր հաճախ է պատահում թուլանավորված մրջյունների հետ»...

Այս է Վասմանի պատմածը:

Պ Ա Տ Ե Ր Ա Ջ Մ

Մենք արդեն գիտենք թե տարբեր ցեղերի մրջյուններն ինչպես են վերաբերվում իրար—այս վերաբերմունքը վոչ միայն հետո յի բարեկամական լինելուց, այլ ուղղակի թշնամական է: Բավականաչափ փորձեր ու գիտողություններ կան, վորոնք բացարձակ կերպով ապացուցում են այդ բանը:

Մի անգամ Ֆորելը մարզագետնի մրջյունների մի գաղութ տոպրակի մեջ լցրած անում է շիկակարմիր մրջյուններով բռնված մի մրջնանցի մոտ. նկատելով սրանց՝ շիկակարմիրները կատաղությամբ նետվեցին նրանց կուտակված տեղը և արագությամբ քշեցին անսպասելի կերպով հայտնված հակառակորդին:

Մի այլ անգամ Ֆորելը տեսել է շիկակարմիրների մի ամբողջ բանակ, վոր վերադառնում եր ինչ վոր վորսից. նա թուլել տվեց նրանց մտնել բունը և ավարը տեղավորել: Բայց հենց վոր շիկակարմիրները նորից դուրս թափվեցին և կրկին արշավանքի շարժվեցին, այն ժամանակ Ֆորելը նրանց ճանապարհից քիչ հեռու թափում է մարզագետնի մրջյունների մի նոր գաղութ իրենց ունեցվածքով: Կրկին նույն պատմությունն է տեղի ունենում:

Չանցալ ՚ի քանի բուսե, յերբ շիկակարմիրների ամբողջ խումբը արագութեամբ նետովեց նրան վրա, փախուստի մատնեց և տիրեց նրանց ամբողջ կայքը, վորոնց մեջ գտնվում էին և բավական հարսնյակներ:

Նման փաստեր կարելի չէ բերել վորքան կամենում եք: Յեվ նրանք բոլորը խոսում են մի բանի մասին—մրջնանոցների տարբեր ցեղերի բնակիչներն իրար թշնամի չեն: Յեթե այդ այդպես է, ապա չպետք է զարմանալ, վոր մրջյուններն իրար դեմ պատերազմում են:

Շիկակարմիր մրջյունը պատերազմ է գնում սև մրջնի վրա: Սեվերը հարձակման չեն սպասում և անցնում են իրենց սովորական խաղաղ գրադուռներին: Հանկարծ նրանցից մի քանիսը նկատում են իրենց ճանապարհով շարժվող շեկավուն մի ժապուղին: Իրար են անցնում և շեշտակի նետվում զեպի մրջնանոց: Ցնցվում են մրջյուն ~ ուզմիկները, հուզվում սովորական մրջյունբանվորները, զգում են փորձանքը մեծագուշակ կույրերը: Պետք է պաշտպանել հարազատ բունը, յերեխաներին, ընտանի անասուններին ու դուշը: Մրջնանոցից դուրս են թափվում և սպասում հակառակորդին: Իսկ անեղ ալիքը շարժվում է շարունակ ավելի ու ավելի մոտ: Առաջից վազում են «հետախույզները», ավանգարդում ու թեկերում կանոնավոր դորասյուներով շարվում են մըրջյուն-ուզմիկները: Նրանց հետևից քիչ խառնիխուռն հետևում են սովորական բանվորները:

Չորասյուների կողքերով սլանում են մի քանի մեծագուշակներ, կարծես արշավանքը զեկավարող հրամանատարներ լինեն:

Վերջապես գորքը հասնում է նպատակին ու սկսվում է կատաղի ճակատամարտ: Գործի յեն դրվում ամուր ծնոտները: Կըսվում են իրար խառնված կույտերով, կուլում են առանձին-առանձին, անա յերկուսը բռնում են իրար ծնոտներով և նրանցից մեկն աշխատում է փորելով հարվածել մյուսի վերքին: Ի՞նչ է անում նա կամ ինչ է ցանկանում: Ահա տեսեք, նրա փորելից արտադրվում է քայքայիչ հեղուկ—թույն, վոր կոչվում է մրջնաթույն, յեթե նա վերքի վրա ընկնի, ապա մրջյունը եժան չի պրծնի—հասել է նրա անխուսափելի վախճանը:

Այստեղ նայեցեք, ինչ ծիծաղաշարժ բան է. մի քանի փոքրիկ շիկակարմիր աշխատավորներ շրջապատել են մի սև ուզմիկի ու անհավատալի կերպով նրան քաջքում են. վերջապես շիկակարմիրներից մի համարձակը հարմար մոմենտ է գտնում, բարձ-

գտնում է հակառակորդի մեջքին և ծնոտների արագ շարժումով կրծում, պոկում է նրա մեծ գլուխը—կորավ մեծագուշակ հերոսը:

Մրջնանոցի մուտքի դռների մոտ նույնպես անազին իրարանցում կա. շիկակարմիրներն աշխատում են մրջնանոց ներխուժել:

Վերջապես նրանք հետ են մղում «պահակներին», անկարգ բողմութեամբ ներս խուժում սեվերի բունը, խլում յերեխաներին, հարսնյակներին, ուտելու մթերքն ու հետ փախչում զեպի իրենց բունը:

Մինչդեռ դուրսը դեռ կռիվը շարունակվում է, բայց նկատելի չափով ավելի թույլ—նպատակն իրադրծված է. հողթեցին շիկակարմիրները—անա նրանք շտապով վազում են իրենց մըրջնանոցը, տանելով իրենց հետ ծնոտներում բռնած հարսնյակներ, հատիկներ, անգամ սեվերի մեռելները, վորոնցով մտադիր են բերանները քաղցրացնել:

Ավերածութեան ու մահվան տխուր տեսարան է. ավերած բուն, ցիր, ու ցան հարսնյակներ, շաղ տված հատիկներ և ուզմի դաշտ՝ ծածկված սպանվածների դիակներով: Պոկված գլուշներով, վոտներով ու ծնոտներով, հենց այստեղ իրար են խառնվել մի քանի շիկակարմիր ու սև մրջյուններ. նրանք հավաքում են վիրավորներին ու հաշմանդամներին և քաշ տալիս իրենց մրջնանոցները, վորպեսզի նրանց հնարավոր ոգնութեան ցույց տան...

Այսպես է շիկակարմիրների ու սեվերի պատերազմի ընդհանուր պատկերը: Բայց անա այն արշավանքների նկարագրութեանը, վոր շատ անգամներ դիտել է Ֆաբրը:

«Հունիսյան ու հուլիսյան շոգերն ընկնելիս,—ասում է նա,— յես հաճախ տեսնում եմ այս շիկակարմիր զինվորականներին, վորոնք հետձայա ժամերին դուրս են գալիս և արշավանքի ուղիվորվում: Նրանց զորասյունը 56 մետր յերկարութեան ունի: Յեթե ճանապարհին ուղադրութեան արժանի բան չի պատահում, այն ժամանակ շարքերը կարգով են շարժվում: Բայց ոտար մրջնանոցի ամենափոքր նշաններ նկատելիս, առաջընթաց շոկատը կանգ է առնում և ցրվում անհանգիստ ամբոխի նման: Հետախույզները բաժանվում են, գտնում սխալը, և արշավանքը կրկին շարունակվում է: Չորքն անցնում է այգիների, ծառուղիների միջով, անհայտանում խոտերի մեջ, հետո կրկին հայտնվում, անցնում է չոր տերևների կույտերի վրայով ու կրկին սկսում փնտռել, ըստ

վորում փնտոում և բախտահուշտորեն: Վերջապես սևերի բունը գտնված է շիկակարմիրներն շտապով իջնում են այն ննջարանները, վորտեղ գրված են սեվերի հարսնյակները և շուտով վերսդառնում ավարով:

«Ահա այդ ժամանակ ստորերկրյա քաղաքի դռների մոտ սկսվում է իրենց գույքը պաշտպանող սեվերի յեռանդուն կռիվը շիկակարմիրների դեմ, վորոնք աշխատում են հափշտակել այն: Հաղթութունը մնում է շիկակարմիրների կողմը: Նրանք շտապում են դեպի իրենց բնակարանը, ամեն մեկն իր ծնոտներում բռնած ավարը՝ բոժոժի մեջ փակված հարսնյակին...»

«Տարածութունը, վորով կողոպտիչ զորքը փոխադրում է հարսնյակներին, տարբեր է լինում. յերբեմն հագիվ 10—20 քայլ, այլ դեպքերում նա ստիպված է սողալ 50—100 և ավելի քայլ: Մի անգամ յես տեսա, վոր հարձակումը կատարվում է մի այգու հետեվում. ռազմիկներն անցան ցանկապատի վրայով, առաջ զնացին ու հասան մինչև հացահատիկ ցանված դաշտը:

«Ինչ վերաբերում է ճանապարհին, այդ միևնույն է զորքի համար՝ լինի դա մերկ գետնին խիտ աճած խոտ, կամ չոր տերևների կույտ, քարեր, թփեր, այդ բոլորի վրայով անցնում է նա առանց նկատելի խորութուն դնելու նրանց մեջ: Շիկակարմիր մրջյունները ծանրաբեռնված ավարով, յերբեմն վերադառնում են իրենց բունը շտապովարին ճանապարհով, վորն առաջին անգամ անցնում են շնորհիվ վորսի պատահականութունների: Նրանք գնում են այնտեղով, վորտեղ արդեն նրանք անցել են: Այդ նրանց համար այնքան ստիպողական անհրաժեշտութուն է, վոր խիտ հոգնածութունը, մինչև անգամ վտանգը չեն կարող փոխել նրանց ուղղութունը»:

Թե ինչու յե զորքը «գնում այնտեղով, վորտեղով արդեն անցել է», այդ մասին հետո կգրուցենք, իսկ այժմ շարունակենք մեր պատմութունը մրջնային պատերազմների մասին:

ՆՈՐԻՑ ՄՐՋՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Հակառակորդի դեմ հարձակման դուրս յեկող մրջնային բանակները բաղկացած են լինում հազարավոր ռազմիկներից: Մրջյունների գնդերը շարժվում են յերբեմն շտապով—ձեպընթաց քայլով, ամեն մի բույնում մեկ ու կես մետր ճանապարհ կտրելով: Սակայն յերբ բանակը վերադառնում է իր բունը հակառա-

վորդներից կողոպտած հարստությամբ, այն ժամանակ գնդերը գնում են զգալի չափով դանդաղ, վորովհետև բեռնված գնալը, իհարկե, ավելի դժվար է, քան առանց բեռան:

Մրջյունների պատերազմները յերբեմն բավական յերկարում են, մի քանի որ կամ շարաթներ տեվում, յերբեմն ել ընդհակառակը, պատերազմն արագ է վերջանում—մի քանի ժամ տեվող յերկու-յերեք արյունահեղ հակամարտերը վորոշում են՝ ում կողմն է հաղթութունը և տիրում է խաղաղութուն: Բայց կըրկնում է, գործը միշտ այդպես արագ չի վերջանում. մի անգամ մի գիտնականի վիճակվում է դիտել մրջյունների մի պատերազմ, վորը փոքր ընդհատումներով տեվել է 46 օր, հունվարի 18-ից մինչև մարտի 4-ը:

Շատ հետաքրքիր ձեվով է պատերազմը վարում արնագույն կամ ալ-կարմիր մրջյունը: Սովորաբար ալ-կարմիրների բանակը բաժանվում է մի քանի փոքր ջոկատների: Ջոկատների մեջ շարունակ շրջում են «հետախույզները»: Մտանալով հակառակորդի բնին, այդ փոքրիկ ջոկատը չի վտանանում հարձակվել, այլ ուշադիր զննում է հակառակորդի զորաբանակը, առաջ «հետախույզներ» է ուղարկում և սպասում ոգնական ուժերի: Յեվ ահա այդ ուժերը մոտենում են. մի քանի փոքրիկ ջոկատներ միացան իրար հետ և սկսեց թշնամու բնի պաշարումը: Հարձակվողներն ողաձև շրջապատում են բունը և զորքերը չորս կողմից դանդաղորեն ավելի ու ավելի մոտենում են հակառակորդի բնակարանի յեղի ու մուտքի անցքերին: Նրանք արդեն անցքերի մոտ կանգնած են: Ամեն մի անցք շրջապատված է և պահպանվում է գրոհողների տոանձին ջոկատով: Պաշարվածները վերցնում են իրենց հարսնյակներին և պատրաստվում են դուրս փախչելու բնից: Բայց յեղի անցքերի մոտ կանգնած ալ-կարմիրները նրանց ճանապարհ չեն տալիս—նրանք փախչողներից կամ խլում են հարսնյակները, կամ փախստականներին հետ քշում իրենց բունը: Իսկ յեթե մրջյունը դուրս է վազում առանց հարսնյակի, նրան բաց են թողնում: Մի քանի ժամանակից հետո համարյա բոլոր մրջյունները մեկ-մեկ դուրս են գալիս բնից, հակառակորդին թողնելով իրենց հարսնյակները: Իսկ վերջինիս ել հենց այդ է պետք: Համարալի խմբով նրանք իջնում են թշնամու բունը, հավաքում հարսնյակները ու փոխադրում իրենց բունը:

Ալ-կարմիր մրջյունների գլխավոր խնդիրն իրագործված է. նրանք այժմ ունեն ոտար հարսնյակների մեծ պաշար:

Այսպիսով դուք տեսնում եք, վոր ալ-կարմիր մըջյունները, շի-
կակարմիրների նմանությամբ, նախքան թշնամու բունը «սեղ-
մած շարքերով ու ամբողջ ճակատով շրջապատելը», հետախուզու-
թյան են ուղարկում առանձին լրտեսներին: Նրանք նախորոք հե-
տախուզում են հակառակորդի բունը և զբանից հետո միայն բա-
նակը ձեռնարկում և հարձակման:

Իրանից գատ ալ-կարմիրներն ունեն պատերազմական տաք-
տիկայի մի այլ հետաքրքիր դիժ: Այս մըջյունները գերազատում
են արշավանքի դուրս գալ փոքրիկ շոկատներով: Զոկատներն
ավելի կամ պակաս չափով անկախ են գործում իրարից, սե-
փական ուսկով և պատասխանատվությամբ: Իսկ յեթե վորեւե տեղ
նրանք պատահում են ուժեղ դիմադրության, այն ժամանակ շտա-
պում են միմյանը: Բայց այդ բանը նրանց միշտ չի հաջողվում:
Ճիշտ է, սև մըջյունները, վորոնց հետ սովորաբար պատերազմում
են ալ-կարմիրները, մեծ մասամբ ապրում են փոքրիկ գաղութ-
ներով, հետևապես կարմիրների փոքրիկ շոկատների համար այն-
քան ել դժվար չէ նրանց հաղթելը: Բայց հաճախ պատահում է
այնպես, վոր ինչպես ասում են՝ ջուրը չտեսած բորկանում են—Չո-
կատը անսպասելիորեն հանդիպում է սև մըջյունների ուժեղ ընդ-
կովի յե բռնվում ու ռազմի դաշտում ջարդվում ամբողջ շոկատով,
շնորհիվ պարտիզանորեն գործելու վոչ միշտ արդարացիող այդ յե-
զանակի: Մըջյունների կյանքը բարդ բան է: Այդ պատճառով
ել ամեն տեսակ դժտությունների և վեճ ու կռիվների առիթներ
շատ են պատահում, ինչպես, որինակ՝ հաճախ նրանց մեջ պատե-
րազմ է բռնկում «սահմանային վեճերի» շուրջը:

Իհրուք վորեւե քարի տակ, հենց կողք-կողքի ապրում է յեր-
կու գաղութ, վորպես հարևան: Յուրաքանչյուր գաղութի սահ-
մանները խիստ վորոշակի բաժանված են միջնապատերով: Անց-
նել այդ սահմանները վոչ վոք չի համարձակվի, իսկ յեթե անց-
նի, խիստ կպատժվի, լավ է, յեթե բավականանա միայն դուրս քշե-
լով, թե չէ կարող են տեղն ու տեղն սպանել:

Բայց անա յեկավ մի մարդ և հետաքրքրությունից քարը շուտ
տվեց, սահմանները վոչնչացված են, մինչև այժմ խաղաղ ապ-
րող հարևանների հանդիստը խանգարված է: Պետք է վեճը շուտ
վճուկ զգնեք ուժով», և կռիվն սկսվում է. նա տեղում է մեկ, յեր-
կու որ, յերբեմն՝ ամբողջ մի շաբաթ: Յեթե վիճող կողմերի ուժե-
րը հավասար են, խաղաղությունը վերականգնվում է միայն այն
ժամանակ, յերբ յերկու գաղութն ել «վերականգնում են իրենց

իրավունքները»: Այսինքն, կրկին սահմանագծվում են ինչպես
վոր պետք է ու նորից շինում իրենց տիրապետությունը բաժա-
նող հողի պատանեչները: Բայց յեթե պատերազմող յերկու համայնք-
ներից մեկն ու մեկն ավելի ուժեղ է մյուսից, այն ժամանակ
գործը վերջանում է նրանով, վոր թույլերին բոլորովին վեճում
են իրենց հարազատ ընդի և հաղթողներն այդպիսով «կտրացնում
են իրենց տիրապետությունը»:

Պատերազմ կարող է բորբոքվել և այն ժամանակ, յերբ
միևնույն ցեղին պատկանող յերկու գաղութներ բնակվում են իրար
շատ մոտիկ: Այս դեպքում արդեն կավի առիթները չես կա-
րող հաշվել:

Այդ տեսակետից շատ հետաքրքիր են փոքրիկ ու սև մըր-
ջյունները, վորոնք հարյուրավոր գաղութներով բնակվում են իրար
չափազանց մոտիկ: Սրա հետևանքով ել նրանց մեջ հաճախակի
կռիվներ են տեղի ունենում:

«1886 թվի հուլիսի 8-ին,—գրում է վասմանը,—մի ավա-
զոտ բանուկ ճանապարհի վրա յես գտա ճմի մըջյուններ մի իսկա-
կան ռազմադաշտ: Կռվողների թիվը հասնում էր հազարների և
ամբողջովին ծածկում 80 սմ յերկարության և 10 սմ լայնու-
թյան մի հողակտոր:

«Կռվող բազմության մեջ մըջյունները գատ-գատ չեյին նկատ-
վում, այլ յերևում էյին 2—14 կռվողներից բաղկացած անկանոն
ձևի կույտեր, վորոնք փոխադարձաբար մրվել էյին իրար ու
թույն էյին շող տալիս միմյանց վրա... Կռվել վերջացավ հավանո-
րեն ճմի մըջյունների յերկու պետություններից մեկն ու մեկի
ներկայացուցչների արտաքսումով կամ իսպառ վոչնչացումով»...

Ինչպես հաճախ մարդկանց պատերազմները վերջանում են
զեռ վոչ վաղուց իրար վոչնչացնելու պատրաստ հակառակորդ-
ների դաշինքով, նույնն ել նկատվում է յերբեմն և մըջյունների
մոտ: Ամենից հաճախ այդպիսի դաշինքներ կնքվում են միևնույն
ցեղի մըջյունների մեջ—որինակ կարմիր մըջյունների համայնք-
ների միջև: Բայց պատահում է և այնպես, վոր տարբեր ցեղերի
համայնքներն ել միանում են և կազմում մի ընդհանուր խառը կամ
բարդ մըջնախոց:

Սովորաբար դա տեղի յե ունենում այն ժամանակ, յերբ
թշնամիները միատեսակ ուժ ու քաջություն ունեն, յերբ նրանց
վեճը պատերազմով չի լուծվում, վորովհետև հակառակորդ կողմե-
րից մեկը մյուսին հաղթել չի կարող: Այդպիսի դեպքերում կռիվ-

ները վերջանում են նրանով, վոր թշնամիներն սկզբում իրար ներկայութիւնը մի կերպ տանում են, իսկ հետո միանում, դաշնակից մի համայնք կազմում:

ՍՏՐԿԱՏԵՐԵՐ

Կարմիրներն ու շիկակարմիրներն ինչ կարիք ունեն սև մրջյունների: Ինչո՞ւ յեն տանում նրանց հարսնյակներն ու թըրթուրներն իրենց մրջնանոցը: Սև գերիները պարտավոր են իրենց շիկակարմիր ու կարմիր «տերերի» համար կատարել «ստրուկներին» կամ ավելի ճիշտ ծառաների ու ոգնականների դեր—այդպես է այն յերիտասարդ մրջյունների ճակատագիրը, վորոնք գուրս են յեկել պատերազմի ժամանակ հափշտակված հարսնյակներին:

Տարբեր մրջնանոցներում «ստրուկներին» կատարած դերը տարբեր է լինում: Յերբեմն նրանք հավասարապես աշխատում են այն մրջնանոցի այլ բաժնիների հետ, վորտեղ նրանց տարել են—կատարում են դայակների, կերակրողների, շինարարների, վորսորդների և այլ պարտականութիւններ: Այլ դեպքերում նրանք պարտավորվում են մրջնանոցի ներսում բացառապես տնտեսութեամբ զբաղվել, այսինքն «տերերին» ինամել ու յերեխաներին կերակրել: Կարմիր մրջյունների «ստրուկներին» դրութիւնը համարյա վոչնչով չի տարբերվում «տերերի» (դրութիւնից):

Այդպես չէ շիկակարմիրների մոտ, վորտեղ «տերերը» բառիս բուն մտքով վոչինչ չեն անում: Բանվոր մրջյուններին դուայտեղ բոլորովին չեն ճանաչի: Նրանց միակ զբաղմունքը պատերազմն է, վոր նրանց հարստացնում է նոր ճորտերով: Մնացած բոլոր բաներում նրանք ուղղակի խղճուկ արարածներ են իրենց անոգնականութեամբ: Բանն այն է, վոր այս մրջյունները վոչ միայն իրենց համար բներ չեն շինում, ուտելիք բերելու չեն գնում և իրենց յերեխաներին չեն խնամում, այլ անգամ ուտելն էլ մոռացել են. այդ բոլորը, մինչև անգամ «տերերին» կերակրելը, «ստրուկներին» պարտականութիւնն է:

Այժմ դուք կարող եք պատկերացնել, թե ինչ տխուր, թեքրև ծիծաղելի դրութիւն մեջ ընկած կլինեյին «պարոնները», յերբ գիտնական գիտող նշանավոր Գյուրբերը այս ստրկատերերի սև ծառաներին հեռացրել է բնից: Նրանցից շատերը սովից ստակեցին: Ավելի դիմացկունները քաղցից ընկել եյին, վոր նույն-

պես կմեռնեյին, յեթե նրանց մոտ բաց չթողնեյին մի քանի սև մրջյունների, վորոնք անմիջապես սկսեցին լիզել ու կերակրել նրանց:

Այս «ստրկատերերը» մինչև անգամ կորցրել են շարժելու ընդունակութիւնը, այնպես վոր, յեթե վորևէ պատճառով, ասենք՝ պատերազմի դեպքում, նրանք ստիպված լինեն տեղափոխվել մի այլ ապահով տեղ, ծառաներն են նրանց շարակած տանում:

Շիկակարմիր ստրկատերերի ծնոտներն էլ մինչև անգամ այնպես են կազմված, վոր նրանցով ավելի հարժար ու հեշտ է հակառակորդի գլուխը պոկել, քան մի կտոր շաքար կրծել: Յե՞վ դրա համար ուտելու ժամանակ «ստրուկ» սպասավորը պետք է ուտելիքն ուղիղ «տիրոջ» բերանը դնի—այն ժամանակ «ստրկատերերը» կուլ են տալիս և իսկույն բերանը լայն բաց անում, սպասելով նոր բաժին ստանալու, իսկ յեթե ստրուկը մի քիչ ուշանում է, — ասենք՝ հենց թեկուզ նրա համար, վոր ինքն էլ ուզել է իր բերանը մի քիչ քաղցրացնի, — այն ժամանակ պարսնը մոտենում է ստրուկին, յեռանդով բաղխում նրան իր բեխիկներով կամ վոտներից ձգում:

Այսպիսով մեր աչքի առաջ են մրջյուն-ստրկատերերի յերկուցիդ՝ շիկակարմիրներ, կարմիրներ:

Շիկակարմիրների համայնքում ստրուկների թիվը համարյա միշտ ավելի յե լինում, քան տերերի թիվը. կարմիրների մոտ, ընդհակառակը—տերերի թիվը է ավելի, քան ստրուկներինը: Վորքան ուժեղ է յիկակարմիրների համայնքը, այնքան մեծ է նրա սպասավորների թիվը, իսկ կառմիւրների մոտ կրկին ընդհակառակն է. ամենամեծ գաղութները պահում են ամենափոքր թիվով ստրուկներ, մինչդեռ փոքրիկ, թույլ գաղութներն առանձնապես շատ ստրուկներ ունեն. ուժեղ համայնքներում ստրուկների թիվը տասնյակների յե հասնում, իսկ թուլերում՝ հարյուրների: Ամենաուժեղ գաղութներում հարյուր տիրոջը մի ստրուկից ավելի չի ընկնում, իսկ ամենաթուլերում հաճախ ամեն մի «տեր» մի «ստրուկ» է ունենում: Յե՞վ շիկակարմիրները, և կարմիրներն ոտար հարսնյակների կողոպտիչներ են, ստրկատերեր, իսկ ինչո՞ւ նրանք տարբեր քանակի սպասավորներ են պահում իրենց մոտ:

Մրան միայն մի պատասխան կարող է լինել. շիկակարմիրները բոլորովին անոգնական ժողովուրդ են, նրանց ներքին տնտեսական կյանքը պահվում է միայն ստրուկների աշխատանքով:

Յեվ դրա համար, վորքան բազմամարդ է նրանց համայնքը, այնքան էլ նրանք ստրուկներն աշխատանքի ու ծառայությունների կարիքն ավելի յեն զգում:

Բոլորովին այլ է կարմիրներն բանը: Ստրկատերեր լինելով հանդերձ, նրանք միևնույն ժամանակ չեն կորցրել աշխատանքի իրենց ընդունակությունները, նրանք այնպես անողնակա չեն, ինչպես շիկակարմիրները, նրանք անհամեմատ պակաս կարիք են զգում ստրուկների աշխատանքի, քան վերջինները: Իրա համար էլ վորքան ուժեղ է կարմիրների համայնքը, այնքան էլ քիչ է նրա մեջ ստրուկների թիվը—յերբեմն պատահում են կարմիրների այնպիսի գաղութներ, վորտեղ սպասավորներ բոլորովին չկան: Իսկ շիկակարմիրների մոտ այդպիսի բան չի կարող լինել, վորովհետև նրանց կյանքն առանց ստրուկների կյանք չի, այլ մահ...

Հետաքրքիր բան է ստրկատիրությունը. վորքան հարցեր է բարձրացնում նա մարդու մեջ, որինակ:

Մենք պիտեմք, վոր մրջյունն ոժտված է դեռահասներին դաստիարակելու անհաղթելի ձգտումով—դաստիարակում է վոճ միայն իր թրթուրներին, այլ սրանց քիչ թե շատ նման այն բզեզների թրթուրներին, վորոնք, ինչպես տեսանք, շատ անաճուժություններ են պատճառում համայնքին—այնքան ուժեղ է նրա «դաստիարակելու», «վորդեգրելու» հակումը:

Հարց է ծագում, չի՞ շիթում արդյոք մրջյուն ստրկատերը սև մրջյունի հարսնյակներին իր սեփականների հետ: Իրանից չի՞ արդյոք, վոր նա այնպես հոգատարությամբ խնամում է նրանց, վորովհետև ընդունում է նրանց իր «արյունակից» յերեխաների տեղ:

Բայց վոչ, կարծես այդ այնքան էլ ճիշտ չէ: Վերցնենք կարմիր ստրկատիրոջը: Յերբ նա ոտար բուն է թալանում, իր մոտ տանում է ամեն տեսակ հարսնյակներ—և նրանց, վորոնցից պետք է սև արուններ և եգեր դուրս գան, և այն տեսակները, վորոնք ժամանակին դառնալու յեն սև աշխատավորներ: Ի՞նչ է անում նա: Առաջիններին ուտում, վոչնչացնում է, յերկրորդներին դաստիարակում. պարզ է, վոր նա գործ չունի սև արունների ու եգերի հետ:

Նրան պետք են ոգնականներ իր սեփական բանվորներին դաստիարակելու համար: Յեվ անա այդպիսիներին նա ստանում է այն հարսնյակներից, վորոնցից պետք է սև ստրուկներ դուրս գան

Կամ մի ուրիշ բան: Կարելի չէ ասել, վոր մրջյուն ստրկատերը միշտ միևնույն ցեղի մրջյուններից է վերցնում իր «սպասավորներին», ասենք հենց անպայման սևերից:

Կրկին վերցնենք նույն ալ-կարմիր մրջյուններին: Ովքեր են նրա «ստրուկները». արդյոք էլի նույն սևերից. վոչ, նա դեմ չէ շահագործելու նույնպես մրջնային այլ ցեղերի ևս: Նրա համայնքների մեջ դուք հաճախ կտեսնեք բավական խայտարղիտ ազգաբնակչություն... այստեղ է անա ինքը—«տերը» և ծառաների բազմազան խումբը, վոր բաղկացած է սև, մարգագետնի և անտառային մրջյուններից. կարմիր ստրկատերն այդ տեսակներից այնքան էլ բծախնդիր չէ—նրան միայն հարկավոր է, վոր քովորական հարմար ոգնականներ լինեն, իսկ թե նրանք ի՞նչ «ազգից» են, այդ նրան քիչ է հետաքրքրում:

Այդ պատճառով էլ, յեթե նրա բնի մոտ ածենք մի խումբ սեվ, անտառային կամ մարգագետնի մրջյուններ իրենց հարսնյակների հետ միաթիվ, այն ժամանակ նա հասակավորներին կքշի, իսկ հարսնյակներին իր համայնքը քաշ կտա, նրանցից իր համար նեցուկներ դաստիարակելու:

Այստեղ պետք է ուշադրություն դարձնել մի շատ կարևոր հանգամանքի վրա:

Ձեզ հետ միասին մենք տեսանք, վոր անգամ միևնույն տեսակ բնակչություն ունեցող մրջնանոցում աշխատանքը բաժանված է մրջյունների տարբեր «կաստաների» միջև—նրանցից վոմանք մասնակցում են միայն հարևանների վրա գործած արշավանքներին ու ճակատամարտերին. դրանք ազգմիկներ են, մյուսները բանվորներ են, վորոնք զբաղված են զանազան տեսակ խաղաղ գործերով, իսկ այնտեղ, վորտեղ մրջնանոցը խառն է, հավաքական, վոմանք պահում են իրենց վորպես «տերեր», իսկ մյուսները հանդիսանում են նրանց «ստրուկները», «ծառաները»: Ինչո՞ւ յե այդպես, վորտեղից առաջացավ «սոցիալական դրության» այդպիսի տարբերություն:

Այստեղ բանն այն է, վոր վոմանք մոլի «տաղմիկներ» են կամ «թրեվ յեկողներ», իսկ մյուսները, ընդհակառակը, տոգորված են ամեն տեսակ «առաքինություններով» և տարբերվում են իրենց «անշահախնդիր սիրով դեպի աշխատանքը»: Իհարկե, վոչ վոք չի վորձի ժխտել, վոր շնորհիվ կյանքի անողոք պայմանների, ժամանակի ընթացքում առաջինների մեջ զարգացել է առան-

ձին «նազմասիրական» կամ «ստրկատիրական» բնազդ. իսկ յերկրորդներին մեջ ստեղծվել է անպարտելի, իրենց համար իսկ անհասկանալի ձգտում դեպի խողաղ կյանքը: Սակայն, այստեղ կա և մի ուրիշ հիմնական պատճառ: Այսինքն՝ մըջյունների գանազան գասերը—բանվորները, ռազմիկները, տերերը, ծառաները կազմակերպված են, այսինքն՝ կազմված են այնպես, վոր նրանք ի վիճակի յեն միայն վորոշ գործ կատարել:

Ամեն մի դաս ֆիզիկապես անընդունակ է փոխելու իր գործունեությունը և այլ աշխատանքի անցնելու. դե, իհարկե, բանվորն ինչպես կարող է, որինակի համար, փոխարինել զինվորին, քանի վոր նա չունի այնպիսի ուժեղ ծնոտներ, վորոնցով բնությունն ստեղծ է զինվորին և վորոնք հատկապես նախասահմանված են «պատերազմի ու հաղթությունների համար»: Յեվ, ընդհակառակը, ռազմիկն ինչպե՞ս կարող է կերակրել յերեխաներին. քանի վոր նա ուտելիքը մատուցելու գործարաններ չունի: Նրանցից ամեն մեկը՝ թե ռազմիկը և թե բանվորն ունեն առանձին բնազդ և համաձայն այդ բնազդի՝ մարմնի համապատասխան կառուցվածք:

Ճիշտ նույն ձևով, որինակի համար, շիկակարմիր մըջյունների ռազմասիրական հակումներն ու «ստրկատիրական» բնազդն ամուր կերպով կապված են նրանց մարմնի այս կամ այն մասի կազմվածքի հետ. նրանց մոտ զարգացած չեն այն որգանները, վորոնք անհրաժեշտ են ուտելիքը կրծելու և բնի ներսում աշխատելու համար: Այդ նույնը չենք տեսնում մենք «ստրուկների» և «ծառաների» մոտ: Մըջյունների այս դասը վոչ միայն բնազդ ունի, վոր զրգում է նրանց հոգատարություն ցույց տալ ուրիշների հանդեպ, այլև ունի բոլոր այն գործարանները, վորոնք անհրաժեշտ եւ նման «խաղաղ» աշխատանքի համար:

Այսպիսով անկասկած է, վոր մըջյունների բաժանումն առանձին «գասերի»՝ բանվորների, ռազմիկների, ծառաների և այլն կատարվել է աստիճանաբար—գարերի ընթացքում: Ընդամին ամեն մի «գասի», ինչպես իրեն հատուկ բնազդն ու սովորությունները, նույնպես և նրանց մարմնակազմի փոփոխություններն առաջացել են միաժամանակ: Այս կամ այն բնազդի գոյացման հետ իսկ հայտնվել ու զարգացել են նրանց որգանիզմի այս կամ այն մասերի կազմվածքի փոփոխությունները, փոփոխություններ, վորոնք անհրաժեշտ են մըջյունին նրա համար, վորպեսզի նա կարողանա զբաղվել իր մեջ նոր գոյացած բնազդի պահանջների համաձայն: Յեվ վերջիվերջո այնպես դուրս յեկավ, վոր

մըջնանոցում լինում են մըջյուններ, վորոնք ֆիզիկապես անընդունակ են վորևե այլ տեսակ գործ կատարելու, բացի այն, վոր կարծես թե բնությունն ինքն է նախատեսել նրանց համար:

Նորից մի դիտողություն: Յերբ մենք ասում ենք «ստրկատերեր» կամ «տերեր», «ստրուկներ» կամ «ծառաներ», այդ պետք է հասկանալ, իհարկե, վորպես մի պատկերավոր արտահայտություն:

Չե վոր շիկակարմիր մըջյունների ամբողջ համայնքի, մինչև անգամ հենց իրենց՝ տերերի կյանքն ամբողջովին գտավում է ախտությունների ձեռքում, վորովհետև, ինչպես մենք տեսանք, նրանք ինքնուրույն կերպով ուտելն իսկ մոռացության են տվել: Իսկ կարմիր ստրկատերերը, վորոնք իրենց ծառաների հետ հավասար կերպով ամեն բան անում են, վերջինների դրությունը վոչնչով չի տարբերվում տերերի դրությունից:

ՖԱՐՐԻ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Շատ անգամ արդեն խոսվեց այն մասին, վոր մըջյունները «ճանաչում են» իրենց համաքաղաքացիներին և նրանց հեշտությամբ «տարբերում» ոտարականներից: Բայց ինչպես են հասնում նրանք այդ բանին, ինչից են ոգտվում. տեսողությունից, թե վորևե այլ զգայարանից:

Շատ զիտնականներ—իսկ առաջին հերթին Վասմանը—յնթադրում են, վոր մըջյուններն այդ ժամանակ դեկավարվում են հոստոսըյան զգայարանով, հոսով են ճանաչում յուրայիններին ու տարբերում ոտարականներին:

«Միևնույն գաղութի անդամակիցները, ասում է Վասմանը, ունեն միեվնույն նուրբ բնային մի հոս և ընդունակ են լիզելու միջոցով այդ հոսը տարու մինչև անգամ այլ արարածների». իսկ վերտեղից է այդ «բնային հոսը», ինչ միջոցներով են ճանաչում մըջյուններն այդ հոսը:

Մըջյունն ունի քթային գեղձեր—փոքր տոպրակներ, վորոնք թուք են պատրաստում: Այս թուքն ունի իր հոսը և մըջյունների ամեն մի ցեղի թուքն առանձին տեսակ հոտ է արձակում: Այնուհետև մըջյուններն ունեն բխիկներ, վորոնցով նրանք մշտապես խփում են և՛ իրար, և՛ զանազան առարկաների, ինչպես շնչավոր» նույնպես և անշունչ: Այդ բխիկները մըջնի կյանքի համար գանազան դեր են խաղում: Նրանք ծառայում են վոչ

միայն աւարկաներ շոշափելու, վոչ միայն «խոսակցութեաններէ» համար, այլև զանազան հոտեր զգալու համար—մըջյուններէ համար այդ բեխիկները նույնն են, ինչ վոր քիթը մեզ համար: Մենք հոտն զգում ենք քթով, իսկ նրանք՝ բեխիկներով:

Նրանցով իրար դիպչելով՝ նրանք կարծես թե հոտ են քաշում, այդ ձևով հոտով տարբերում են յուրայիններին ոտարականներէ, բարեկամներին—վոչ բարեկամներէ:

Մի խոսքով՝ թքի հոտն ու բեխիկները—անս այն գենքը, վորի ոգնութեամբ մըջյունները ճանաչում են իրենց համաքաղաքացիներին, ցեղակիցներին և ոտարերկրացիներին:

Վասմանն այսպես է կարծում: Այդպես են մտածում, կըրկնում եմ, և շատ ուրիշ գիտնականներ, վորոնց թվում և Փորելը: Այս վերջինը մի անգամ այս տեսակ փորձ է կատարել: Նա մի ամբողջ բուռ մաքրագետներ մըջյուններ և դնում այն բնի մոտ, վորտեղ բնակվում էյին կարմիր ստրկատերեր, և հենց մարգագետնի ստրուկներ: Յեթե մըջյուններն իրար ճանաչեյին տեսողութեան ոգնութեամբ, ապա այս խառը բնի թե տերերը և թե ծառաները յեկվորներին պետք է բարեկամաբար ընդունեյին, այնպես չէ: Չէ վոր կարմիր տերերն այստեղ ապրում էյին մարգագետնային ծառաների հետ միասին: Մըջյունների ներկայութեան իրենց բնում չպետք է նրանց տարորինակ կամ ինչ-վոր անսովոր յերևույթ թվար, մյուս կողմից և նրանց ծառաները չեյին կարող յեկվորներին յուրայինների տեղ չընդունել, վորովհետև զրանք ել իրենց նման մարգագետնային մըջյուններ էյին:

Բայց ինչ պատահեց իրոք:

Կար յերներն արագ նետվեցին յեկվորների վրա և նրանցից շատերն խեղդեցին ու սպանեցին: Ճիշտ է, մարգագետնայինները չմասնակցեցին այս վայրենի կռվին, բայց միևնույն ժամանակ իրենց ցեղակիցներին վորեւե ոգնութեան զլացան ցույց տալ: Յերևում եր, վոր նրանք լավ չեն ճանաչում նրանց, անվստահութեամբ են վերաբերվում, և մի առ ժամանակ անցնելուց հետո միայն սկսեցին իրենց բունը քաշ տալ նրանց: Անցավ մի քանի օր: Կարմիրները վոչ մի կերպ չեյին մեղմանում ու միշտ ել նեղացնում էյին յեկվորներին:

Իսկ ստրուկներն առաջվա նման սառնասիրտ վերաբերմունք էյին ցույց տալիս նրանց:

Միայն մի շաբաթ անցնելուց հետո բնում խաղաղութեան

ու համաձայնութեան տիրեց ու բոլորն ել սկսեցին բարեկամաբար ապրել իրար հետ:

Ինչո՞վ բացատրել այդ պատմութեանը: Գնալի վոր յեկվորները պահում էյին իրենց «բնային հոտը», կարմիրները նրանց զգգում էյին, մարգագետնի մըջյուններն ել չեյին ճանաչում, իսկ յերը նոր բնում մի շաբաթ ապրելով ստացան այն համայնքի «բնային հոտը», վորտեղ ընկել էյին ճակատագրի և Փորելի կամքով, սկսեցին նրանց հետ վարվել ինչպես յուրայինների հետ:

Ինչու արդեն գիտեք, վոր մըջյունները՝ թե խարապանները, թե հնձվորները, թե տերեւահասները, շեկերը և կարմիրները—հաճախ մեծ տարածութեան են անցնում, իրենց բնից բավական հեռանում, բայց այսուամենայնիվ կրկին տուն են վերադառնում, ճանապարհը չեն կորցնում: Բնակատեղիս հարց ե առաջանում—ինչպես են նրանք ճանապարհը ճանաչում:

Հայտնի է, վոր արշավանքից կամ վորսից տուն վերադառնալիս մըջյունները հետ են գալիս այն նույն համապարհով, վորով զնացել են, ինչքան ել դժվար ու վորտապտույտ լինի այդ ճանապարհը, միշտ նրանով են յերթեկեկում և իրենց մարշրուտը բնավ չեն փոփոխում: Ակնհայտ է, վոր ինչ-վոր մի բան ստիպում է նրանց վարվել ուղիղ այդ ձևով և վոչ այլ կերպ:

Ի՞նչն է այդ—անհ հարցը:

Մի ժամանակ յենթադրում էյին, թե մի տեղից մի այլ տեղ տեղափոխվելիս մըջյուններն իրենց անցած վայրերում բուրիչ հետք են թողնում և հետո այդ նույն հետքով հետ վերադառնում:

Այլ կերպ ասած՝ կարծում էյին, վոր այդ գեպքում ևս նրանք հոտով են դեկավարվում:

Սակայն ֆրանսիացի գիտնական Փաբրը,—վորի մասին յես արդեն մի քանի անգամ եմ հիշել, ցույց տվեց, վոր այդպիսի բացատրութեանը ճիշտ չէ: Խորհուրդ եմ տալիս լսել նրան—հետաքրքիր է:

Ահա շիկակարմիրները դուրս յեկան արշավանքի, Փաբրը և իր փոքրեկ թոռնիկը մի կույտ քար հավաքած, սկսեցին քայլ առ քայլ հետևել մարտիկների շարժմանը, քարեր գցելով նրանց անցած ճանապարհին: Վորտեղից անցնում էյին մըջյունները, այստեղ քարեր էյին դնում:

Մինչև շիկակարմիրների տուն վերադառնալը բավական ժամանակ անցավ: Դնում էյին նրանք, ինչպես և պետք եր սպասել, քարերով նշան արած ճանապարհով: Մինչև բուն հասնելը

Տնում եր հարյուր քայլից վոչ ավելի, յերբ Ֆարըը խողանակը վերցնելով, սկսեց նրանով մըջյունների անցնելիք մնացած ճանապարհը յեռանդով սրբել: Նա այսպես եր մտածում. «յեթե մըջյունները գնում են բուրիչ հետքով, այն ժամանակ, խողանակով սրբելուց հետո, ճանապարհի հետքը կոչնչանա և մըջյունները ճանապարհը կ'ընդհատեն»: Յեվ նրանց մեջ իսկապես մեծ շփոթութուն առաջացավ. յերբ նրանք հասան այնտեղ, վորտեղ Ֆարըը խողանակով տրորել եր—սկսեցին հուզվել—վտանք հետ դառան, բայց շուտով կրկին վերագարձան—մյուսները ցրվեցին ճանապարհի կողքերին, յերբորդները փորձեցին պտույտ տալ անծանոթ տեղը:

Սակայն շուտով մի քանի մըջյուններ բախտի վրա հույս դրած շարժվեցին ավելած ճանապարհով—այն ժամանակ կարգը վերականգնվեց—բոլորն ել ուղղվեցին խիզախների հետքով և հաջողությամբ հասան բունը:

Բանն ինչո՞ւնն է այստեղ: Ի՞նչը շփոթեցրեց մըջյուններին, և ճանապարհը կ'ընդհատվեց ինչպես կարողացան նորից գտնել այն ու արագ քայլով ուղղվեցին դեպի բուն: Այնպես և դուրս գալիս, վոր իբր թե նրանք իրոք վոր հոտով են դեկավարվում: Կարող է պատահել, վոր խողանակն իր գործը լավ չեք կատարել, բուրիչ հետքը լրիվ սրբված չի յեղել, մըջյուններն սկզբում լավ չեն ճանաչել, իսկ հետո հոտ քաշելով ինչպես վոր պետք է, գտան, ինչ վոր կորցրել էին, սթամփվեցին և առաջ շարժվեցին նախկին ճանապարհով:

Ֆարըը հավատացած չե արդյոք այդ այդպե՞ս և: Վորոշում է կրկնել իր փորձը, բայց այս անգամ ուրիշ ձևով արդեն—այնպես, վոր վոչ մի կասկած չմնա այլևս:

Գործը տեղի յե ունենում Ֆարի տան մոտիկ այգում: Այստեղ կար մի կաշեփող, վորով ջրում էին պարտեզը: Ֆարըը վորոշում է հենց այդ ոգտագործել խողանակի փոխարեն. ջրի շիթն ավելի լավ կլվանա բուրիչ հետքը, յեթե նա կա, իհարկե, քան վորեն խողանակ:

Ահա նորից արշավանքի շարժվեցին շիկակարմիր հափշտակիչները: Ֆարըն ու իր թոռնիկը կրկին ճանապարհը նշում են քարերով: Հետո բացվում է ջրի ծորակը և մըջյունների անցած ճանապարհն արագորեն ջրվում է խողովակով:

Մըջյունները հետ են դառնում: Նրանց ճանապարհը ծածկված է ջրի վոչ խոր շերտով. սկզբում նրանք տատանվում են, բայց հետո վորոշում են, ինչ ել վոր լինի, ճանապարհ ընկնել հեղեղի միջով, այս ու այնտեղ լողացող խոտերի ոգնությամբ. հատակը

կտրվում է նրանց վտաքերի տակից, հեղեղը քրում է ամենից խիզախներին. նրանք վորսը բաց չթողնելով, լողում են հոսանքի հետ, ընկնում բարակ տեղ ու կրկին սկսում փնտռել ծանծաղուտ. ջրի հետ յեկած մի քանի ծղոտի կտորներ կանգ են առնում այս ու այն տեղ. այս խախուտ կամըջիկներով մըջյունները ճանապարհ են ընկնում:

«Ձիթապտղի չոր տերևները վերածվում են ճանապարհորդներով ծանրաբեռնված լաստերի: Ամենից ճարպիկները, մասամբ սեփական ջանքերով, մասամբ ել բախտավոր պատահարների շնորհիվ անմիջապես հասնում են հակառակ ափը:

«Մի քանիսը հեղեղից 2—3 քայլ հեռու քշված լինելով, շատ մտահոգված են ինչպես վարվելու հարցով: Այս ընդհանուր խառնաշփոթության մեջ, խեղդվելու վտանգի բույններին և վոչ վոք նրանցից վորսը բաց չի թողնում ձեռքից: Կարճ ասած՝ այս կամ այն կերպ հեղեղն անցել են շնորհիվ հին հետքի»: Չարմանալի համառութունն է: Մի անգամ անցած ճանապարհը, վոր հեղեղված է ջրով, դժվարություններով ու վտանգ՝ երով, մըջյուններն անսպասման պետք և նույն, միայն նույն տեղով անցնեն: Ի՞նչն է նրանց այդպես ձգում: «Բուրիչ հետքը»: Բայց այդ այլևս չկա: Յեթե նա յեղած ել լինել, ջուրը միանգամայն սրբել, քշել է նրան: Վոչ, պարզ է, վոր մըջյունները հոտառությամբ չեն դեկավարվում, այլ ինչ վոր մի ուրիշ բանով:

Սակայն Ֆարըը վարանում է դեռ այդպիսի յեզրակացություն հանել: Նա ձեռնարկում է նոր փորձի, և դատում է այսպես:

Փորձենք «մըջնային հոտը» խեղդել վորեն այլ, ավելի ուժեղ բուրիչ նյութով: Նա, իհարկե, մըջյուններին կշփոթեցնի և նրանք ճանապարհը կ'ընդհատեն:

Յեվ ահա, մեր անխոնջ դիտողը թարմ անանուխ է քսում մըջյունների նոր անցած ճանապարհին:

Անանուխը շատ սուր հոտ ունի: Նրա հոտն առնելուց հետո դժվար թե զգացվի մըջնային հոտի թողած հետքերը: Տեսնենք ինչպես կվարվեն շիկակարմիրները հետ վերագառնալիս:

Առանձնապես վոչինչ, գնում են իրենց համար ճանապարհով, առանց վոչինչ նկատելու, առանց տատանումների, առանց հուզմունքի, կարծես թե վոչինչ չի պատահել: Պարզ է, բուրիչ հետքն այստեղ վոչ մի գործ չունի:

Բայց Ֆարըը դրանով ել չի բավակամանում: Նա շարունակում է իր փորձերը:

Այն ճանապարհը, վորով շիկակարմիրները վերագառնում են արշավանքից, գործ գուշն ունի: Յաբը լրագրով ծածկում է ճանապարհի մի մասը: Լրագիրը չի կարող վոչնչացնել «բուրիչ հետքը»—յեթե նա կա, և չնայած գրան, հասնելով այնտեղ, մըրջունները կորցնում են իրենց, շիտթվում, խառնվում են իրար պարզ է, վոր չեն ճանաչում իրենց ճանապարհը:

Մի ուրիշ անգամ Յաբըը ձեռնարկում է ինչ վոր մի այլ բան. դեղին ավազի բարակ ետքով ծածկում է այն ճանապարհի մի փոքրիկ մասը, վորով շիկակարմիրները հետ պետք է գային: Նրանք վթրագառնում են, բայց հասնելով ավազով ծածկված տեղը, կրկին մեծ հուզմունքի մեջ են ընկնում: Ավազի բարակ շերտը «բուրիչ հետքի» համար խանգարիչ հանգամանք չի, բայց նա փոխում է ճանապարհի ճեպը, մըրջունները չեն ճանաչում նրան և... շվարում են:

Թվում է, վոր պարզ է արդեն—մըրջունները զեկավարվում են վոչ թե հոտառությամբ, այլ տեսողությամբ:

Մակայն այս ել չի բավարարում Յաբրին, նա կատարում է նորից ու վերջին մի փորձ:

Բանն այն է, վոր նրա այգում ապրող շիկակարմիրները վորսի յեն գնում—այդու հյուսիսային մասը, ուր կողոպուտն ավելի առատ է, քան հարավային մասը, վորտեղ համարյա վոտք էլ չեն դնում:

Այդ մասը նրանց անձանոթ է, մինչդեռ հյուսիսային մասում նրանք իրենց գզում են վորպես իրենց տանը: Յեվ Յաբըը վորոշեց անա այդ հանգամանքն ուղտագործել:

«Յես,—պատմում է Յաբըը,—տեղավորվում եմ մըրջանոցի մոտ, և յերբ սարուկներ բերելու գնացած շոկատը վերագառնում է, յես մի մըրջունի հրապուրում եմ մի չոր տերևի վրա և դուժարտակից 2—3 քայլ հեռացնում նրան, բայց հարավային ուղտագործյամբ: Դա բավական եր նրան միանգամից շեղելու իր ճանապարհից: Գետնի վրա դնելով նրան, յես տեսնում եմ, թե ինչպես նա հույսը բախտի վրա դրած թափառում է՝ ավարը միշտ ծնոտներում բռնած. յես տեսնում եմ ինչպես նա շտապով հեռանում է իր ընկերներից, կտրծելով վոր նրանց է հետապնդ գում: Տեսնում եմ ինչպես վերագառնում է, կրկին հեռանում, փորձում է աջ գնալ, հետո՝ ձախ, ապա՝ այլ ուղտագործյուններով— և միշտ էլ իզուր:

«Ուժեղ ծնոտներով այդ հողթողն իր շոկատից միայն յերկու քայլի վրա մոտրվել եր այժմ: Կրկիննք փորձը: Բայց հիմա

Նրան զեպի հյուսիս տանենք: Ավելի կամ պակաս յերկար տատանումներից և բոլոր ուղտագործյուններով կատարած փնտուռներից հետո մըրջունը վերջապես հասնում է իր շոկատին, վորովհետև տեղը նրան ծանոթ է»...

Յաբըն այսպես է յեզրափակում իր պատմությունը. «վորովհետև վայրը մըրջունին ծանոթ է», նա կարծես թե հիշեց այդ ճանապարհը՝ հիմնվելով իր աչքերով տեսածի վրա: Վոչ թե հոտառությունը, այլ տեսողությունը, վոչ թե բեխիկները, այլ աչքերն են այստեղ զեր խաղում:

Ահա այն բոլորը, ինչ վոր առայժմ գիտությունն ասում է այդ մասին: Տեսողությունն ու հիշողությունն, անա այն միջոցները, վորոնցով ուղտագործ է մըրջունն իր ճամբորդությունների ժամանակ, իսկ ինչպիսի հիշողություն ունի նա կամ վորեւ բանով նման է մերին—անհայտ է:

Պետք է յենթադրել, վոր նրա հիշողությունն ուղղակի մըրջունային է, ինչ վոր յուրահատուկ, առանձին ... Այստեղ չպարզված գեա շատ բան է մնում:

ՄՐՋՅՈՒՆԻ «ՀՈԳԵԿԱՆ ԸՆԴՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ»

Մեր ամբողջ պատմածը ցույց է տալիս, վոր մըրջունները բնությունից ոժտված են բազմապիսի ընդունակություններով, բնադրներով, սակայն, չպետք է վոչ չափազանցել, վոչ էլ նվազեցնել այս ընդունակությունները: Պետք է խելացի չափ պահպանել նրանց գնահատելիս—կարիք չկա վերագրել մըրջունին այն, ինչ վոր նա չունի, բայց միևնույն ժամանակ կարիք չկա նրանից խլել այն, ինչով բնությունն իրոք վոր պարզևատրել է նրան: Այդ հեշտ գործ չէ:

Այդ պատճառով էլ Նանհրաժեշտ է մըրջունների կյանքի վերաբերյալ կատարած ամեն մի գիտողություն գնահատել մտածված կերպով և գզուշտությամբ:

Վերջիննք, որինսպի համար, այսպիսի մի փաստ:

Այդ փաստը բերում է գերմանացի նշանավոր գիտնական Կարլ Ֆոգտը:

«Իմ բարեկամի այգում մըրջուններն ուղտագործ-փչացնում էյին մի ծառի բալիքը: Վորպեսզի նրանց հեռացնի, նա ծառի բնիչ չորս կողմից 4 և կես սմ լայնությամբ՝ ծխամորձի միջի ծխախոտի թանձր սականք է քսում: Ծառ բարձրացած մըրջունները խմբով հետ դարձան, յերբ պատահեցին այս մածուցիկ ու գարշահոտ ողակին:

«Նրանք, վորոնք ծառի վրա եյին և կամենում եյին ներ-
քեզ իջնել, չհամարձակվեցին ողակի վրայով անցնել ու կրկին
վերեզ բարձրացան և ճյուղերից ներքև գլորվեցին»:

«Այդ ձևով նրանք բոլորն ել շուտով հեռացան ծառից: Բայց
մի քանի ժամանակից հետո մըջուռները խմբերով բարձրանում
եյին բնի վրայով: Նրանցից ամեն մեկը ծնոտներով տանում
եր մի փոքրիկ հողակտոր. մեծագույն զգուշութեամբ նրանք
սկսեցին հողի դնդերը մոտ առ մոտ դարսել ծխախոտի առկան-
քի վրա այնպես, վոր կամաց-կամաց կազմվեց իսկական սալահա-
տակած ճանապարհ, վորը նրանք ամրացրին ու լայնացրին մե-
ծագույն ջանասիրութեամբ»:

«Այնուհետև, յերբ յերկու սանտիմետր լայնութեամբ մի
փոքր շերտիկ գոյացավ, մըջուռների շարանը բոլորովին ապա-
հով կարողացավ նորից բարձրանալ ծառը. վերջինս անմիջապես
ծածկվեց ավերիչների խմբերով»:

Ուշագրավ փաստ է: Մըջուռները դուրս յեկան այն դժվար
կացութեանից, վորի մեջ նրանց դրել եր մարդը. միայն հարցն
ահա թե ինչու մն է: Ներկա դեպքում մըջուռները արդյոք վորև
արտակարգ բան արին, կամ գուցե այն, ինչ վոր նրանք նախա-
ձեռնեցին այգում, ստիպված են միշտ և ամեն տեղ նմանն անել,
միայն այսպես ասած սովորական հանգամանքների ժամանակ:
Դուրս է գալիս, վոր յերկրորդ յենթադրութեանն ավելի մոտ է
ճշմարտութեան:

Իսկապես, յեթե մըջուռներն իրենց բնում դեմ են առնում
վորև մածուցիկ առարկայի, վորը միևնույն ժամանակ և վտտ հոտ
է արձակում, այն ժամանակ նրանք կամ դուրս են գցում նրան,
կամ ուղղակի ծածկում հողի գնդերով:

Այն մըջուռները, վորոնց մասին պատմում է Կարլ Ֆոգտը,
իրենց ճանապարհին դեմ առան հենց այդպիսի «մածուցիկ ու
զզվելի հոտ արձակող նյութի,— դա ծխախոտի այրուքի «կաշու»
ու զարշահոտ ողակն» եր: Յեզ դեմ առնելով նրան, նրանք
գործադրեցին այն միջոցը, վորով նրանք սովորաբար ոգտվում
են նման դեպքերում:

Վերցնենք ուրիշ որինակ, ել ավելի դարմանալի: Մի փոք-
րիկ և տափակ ապակյա ափսյի մեջ, նման ժամացույցի ապա-
կուն, Վասմանը ջուր լցրեց, իսկ նրա մեջտեղում տեղավորեց
ապակյա մի ուրիշ: ավելի փոքր անոթ, վորի մեջ դրված եյին
մըջուռների մի քանի հարսնյակներ: Այնուհետև նա այդ բոլորը

գրեց կարմիր մըջուռների մեջ: Կարմիրները շուտով նկատեցին
հարսնյակներին, հավաքվեցին մեծ ժամացույցի ապակու յեզեր-
քին, բխիկները յերկարացրին դեպի հարսնյակներով կղզին:
բայց չկարողացան մինչև նրանց հասնել, իսկ ով ավելի հա-
մարձակ եր, նա գլորվեց ջուրը: «Յես,— պատմում է Վասմանը,—
կարծում եյի արդեն, թե մըջուռները չեն կարող հաղթահարել
արգելքները, յերբ կարմիրներից մեկն սկսեց քաշ տալ հողի գրն-
դեր, փայտի կտորներ, մըջուռների դեակներ և այլ նման բա-
ներ բերել ու գցել ջուրը. ուրիշները հետևեցին նրա որինակին և
կարճ ժամանակից հետո նախապահ արգելիչ ջրի միջով: Մի ժամ
չանցած այս «լողացող կամըջի» ոգնութեամբ նրանք բոլոր հարս-
նյակներին տարան կղզուց»:

— Բրավո, կասեք դուք— կտրիճ մըջուռներ: Այո, կտրիճներ,
յեթե ուղում եք, սակայն այդ այնքան ել բարձր արիութեան
չի, ինչպես թվում է առաջին հայացքից:

Վասմանն իր փորձը կրկնեց, բայց այս անգամ առանց
հարսնյակներով կղզու: Այնուամենայնիվ և այս դեպքում ել մըջ-
ուռները շուտով «ձեռնարկեցին լիճը չորացնելու», այսինքն ժա-
մացույցի ապակու ջուրը յցրին հողով և այլ պինդ առարկանե-
րով: Հարսնյակներ չկային, իսկ «լողացող կամըջը» համե-
նայն դեպս կատուցվեց: Ինչու համար: Հենց ուղղակի նրա հա-
մար, վոր մըջուռներն առհասարակ սովորութեան ունեն «չորաց-
նելու» ճանապարհին պատահող և նրանց ազատորեն շարժվելու
խանգարող թաց տեղերը:

Պետք է յենթադրել, վոր «թացը» մըջուռների համար նույն-
քան տհաճ է, վորքան «գարշահոտն ու մածուցիկը»: Յեզ անս
նրանք վերացնում են և այս, և մյուսն իրենց համար սովորական
և մատչելի միջոցներով:

Առհասարակ, կրկնում եմ, շատ փաստեր կարելի յե բերել
վորոնք վկայում են այն մասին, թե մըջուռների «հոգեկան
կյանքի» թափն այնքան մեծ չէ, ինչպես առաջներում շատերը
կարծում եյին:

Անպիտացի դիտնական Ջոն Լեբբոկը մի ամբողջ շարք փոր-
ձեր է կատարել, վորոնք վարկարեկում են մըջուռնի գովաբանած
հնարագիտութեանը: Որինակ, մի անգամ նա սև մըջուռների մի-
քանի թրթուրներ տեղավորում է գավաթի մեջ և նրա մոտ մի
ձողտի կտոր դնում, վորի վրայով, վորպես կամըջի, նրանք
ազատորեն կարող եյին անցնել և հասնել թրթուրներին: Այնու-

հետև. յերբ մըջյուններն ընտելացան այս ճանապարհին, նա վերցրեց ծղոտն ու մի քիչ հեռացրեց իր տեղից: Մըջյունները հեշտությամբ կարող եյին կամուրջը նորից հարմարեցնել ինչպէս վոր պետք էր:

Բայց ավաղ—նրանցից վոչ մեկը գլխի չընկավ այդ բանն անելու:

Մի ուրիշ անգամ Ձոն Լեբբոկը մըջյունների բնի վրա յերկու և կես սմ բարձրությամբ կախեց մեղրով մի բաժակ, իսկ վորպէսզի մըջյունները կարողանան մեղրի մոտ գնալ, նա բնից մինչև բաժակը շուրջանակի անցկացրեց յերեք սմ յերկարությամբ թղթե կամուրջ: 5—6 բոպեյից հետո մի քանի տասնյակ մըջյուններ կամուրջով անցան դեպի բաժակը ու մեղրը վայելցին: Լեբբոկը բաժակի ու բնի արանքում մի փոքր հողակույտ կազմեց, վորի վրայով մըջյունները հեշտությամբ կարող եյին հասնել մեղրին. մըջյունները շուտով թողին թղթե կամուրջի շուրջանակի յերկար ճանապարհը և սկսեցին բաժակի վրա բարձրանալ հողակույտի վրայով: Այն ժամանակ Լեբբոկը այդ հողակույտից մի քիչ հող թափեց այնպես, վոր բաժակի ու հողակույտի մեջ կազմվեց փոքրիկ միջանկյալ տարածութիւն: Մըջյունները շատ վհատվեցին: Նրանք, վորոնք բաժակի վրա եյին, վերադարձան կրկին թղթե կամուրջը, և վոչ մեկը նրանցից խելքի չընկավ ներքև ցատկելու. չե՞ վոր բաժակի հատակից մինչև հողակույտի ծայրն ընդամենը կես սանտիմետր էր, վոչ ավելի:

Մյուս կողմից, այն մըջյունները, վորոնք պատրաստվում էյին հողակույտի վրայով բարձրանալու դեպի մեղրով բաժակը, մի քիչ պտտվեցին նրա վրա և ելի թղթե կամուրջով գնացին—վոչ վոք գլխի չընկավ հողակույտի վրա մի քիչ ել հող ավելացնել ու այդպիսով լցնել բաժակի հատակի ու հողաթմբի միջև դատարկ տարածութիւնը:

Վերջապես նորից մի որինակ: Նրա մասին հիշում ե Ֆարբը: Դուք հիշում եք, վոր ձամբորդելիս մըջյունները համառությամբ միշտ ել միևնույն ուղղութիւնն են պահում, հետ են գալիս նույն ճանապարհով, վորով առաջ են շարժվել:

«Մի անգամ,—գրում ե Ֆարբը,—յես տեսա, ինչպէս նրանք արդավանքի ուղիվորվելիս անցնում եյին քարաշին ջրավազանի ներսի յեզրերով, վորտեղ յես կարմիր մանր ձկներ եյի բնակեցրել: Ուժեղ քամի յեր փչում և մըջյունների ամբողջ շարքեր ջուրը գլորում: Հավաքվեցին ձկներն ու սկսեցին կուլ տալ ջրահեղձ-

ներին: Այդ դժվար ճանապարհ էր, մինչև այդ ճանապարհը կըտրեցին անցան—գորքի թիվը տասն անգամ պակասեց: Յես կարծում եյի, վոր նրանք կվերադառնան մի ուրիշ ճանապարհով, վորը պտույտ տալով մի կողմը հիթողներ մահաբեր անդունդը: Բայց այսպէս չեղավ: Հարսնյակներով ծանրաբեռնված հրոսակախումբը կրկին նույն վտանգավոր ճանապարհով շարժվեց, և կարմիր ձկները համար վայր թափվեց կրկնակի մահանա՝ մըջյուններն ու իրենց ավարը: Չորքը կրկին տուժեց անագին կորուստներ տալով—միայն թե ուղղութիւնը չփոխեր»...

«ԲՈՒՈՐԸ ՄԵՎԻ ՆՄԱՆ, ՄԵՎԸ—ԲՈՒՈՐԻ»

Մակայն յես չեմ ցանկանում անհարմար դրութիւն մեջ գնել կենդանական թագավորութեան իմ սիրելի—այս բոլոր սե, կարմիր, շեկակարմիր ու գեղին թռուկներին:

Մենք տեսանք, թե ինչպէս մըջյունները կառուցում են, ավար վտարում, վորսորդութեան անում, հարձակումներ գործում, արշավանքներ նախաձեռնում, պատերազմ մղում, ոգտրվում «սարուկներին» ծառայութիւններին, սերունդ դաստիարակում, հողում իրենց «ընտելացրած» կենդանիների մասին, սունկի այգիներ «մշակում», հատիկների պաշար հավաքում, բարեկամանում ու թշնամանում իրար հետ, հոգ են տանում հիվանդներին և վիրավորներին, զվարճանում և այլն:

Յետուն բազմապիսի կյանք: Իհարկե, այդ բազմապիսութիւն մեջ կա շատ միակերպութիւն:

Բայց և այնպէս, յեթե մեկը կարծում ե, թե մըջյունները կենցաղը նման ե լավ կարգավորված մեքենայի, իսկ մըջյուններն իրենք նույնպէս նման են անշունչ մեքենայի, վորը գործում ե անփոփոխ միակերպությամբ համաձայն կանոնի՝ «բոլորը մեկի նման, իսկ մեկը՝ բոլորի»—ով այս կերպ ե մտածում, նա չարաչար սխալվում ե:

Մըջյունները «անշունչ մեքենաներ» չեն, այլ կենդանի արարածներ: Նրանք տեսնում են, տարբերում են հոտերը, զգում ցուրտն ու տաքը, արձագանքում են իրենց տեսածին ու զգացածին, գործում են համաձայն իրենց հակումների, հաղորդակցում են իրար հետ բնիկների միջոցով, բազմազանում են իրենց աշխատանքները, փոփոխելով այն բոս համազամակներին: Մենք այդ մասին նշել ենք մի քանի անգամ:

Իներ, ճանապարհներ, տուններն ու կամուրջներ սարքելիս,

վորսի ման գալիս, թե պատերազմ վարելիս, նոր սերունդ գաստիարակելիս, թե ստրուկներ պահելիս — ամենուրեք և ամեն բանում նրանք հավատարիմ են մնում իրենց բնածին հակումներին, այն բնազդներին, վորոնք արված են նրանց ծննդյան որից: Յեւ միևնույն ժամանակ վոչ միայն տարբեր ցեղերը, այլև միևնույն ցեղի մը շյուռնները, վոչ միայն տվյալ համայնքի բնակիչները, այլև միևնույն բժի տարբեր մը շյուռնները տարբեր մեով են գործադրում իրենց այս բնութագրիչները:

Իհարկե, մը շյուռնը մը շյուռն է մնում: Ինչպես մի այլ կենդանի, նա ել իր չափից ավելի ցատկել չի կարող. նրա ուժերից վեր է դուրս գալ իր մը շնային կաշվից, ի վիճակի չէ նա ավելին անել, քան արված է նրան բնութայնից: Բայց իր «մը շնային հոգու» սահմաններում նա ևս ներկայանում է վորպես ավելի կամ պակաս ինքնուրույն և ինքնագոյն արարած, ինչպես և ամեն մի կենդանի — շունը, ձին, փիղը, կապիկը, մարդը: Ահա թե ինչու շվեյցարական նշանավոր գիտնական, «մը շնային հոգու» գիտակներից մեկը՝ Փորելն ասում է. «Յես հնարավորութուն ունեյի հաճախ գիտելու այնպիսի նշաններ, վորոնք ցույց եյին տալիս մինչև անգամ միևնույն գաղութի մը շյուռնների բնավորության մեջ չեղած տարբերությունները. նրանց մեջ կային և՛ վախկոտ, և՛ քաջ, աշխուժ ու սառնարյուն անհատներ: Նույնպես, բազմաթիվ փորձերի միջոցով մը շյուռնների մաս յես հայտաբերեցի իրենց վարքը փոխելու ընդունակութուն»...

Իրմենք փաստերին: Նրանք կպարզեն մեզ վերևում արծարծված միտքը:

Ահա կարմիրների բունը: Նա շինված է սոճու փտած կոճղում: Մոտենում է մարդը և վոտքը այս կոճղի վրա դնում: Մը շնանոցի բնակչութունը յեթե բազմաքանակ լիներ, ո՛ր, ինչ հանկարծական տագնապ կառաջացներ ուղղմաներ հափշտակիչների բնակարանի վրա գործած հանդուգն այս հարձակումը: Նրանք անմիջապես հազարներով դուրս կթափվեյին ինքնապաշտպանության համար: Բայց այստեղ, դժբախտաբար, նրանց թիվը քիչ է, բունը սակավազոր է և, կարծես, զգալով իրենց անոգնական վիճակը, յեռանդուն քաջերը շարունակում են նստած մնալ տանը: Մինչև անգամ նրանք, վորոնք հենց նոր վազում եյին կոճղի վրա, գերազասում են թագնավել բնի ներսը, վտանգից ավելի հեռու:

Ահա կարմիրների մի ուրիշ բուն: Նա պատասպարվել է մի

քարի տակ: Նորից է գալիս այդ անհանգիստ մարդը և քարը շուտ տալիս:

Արեգակը վորողեց իր ճառագայթներով մերկացված բունը: Նրա բնակիչներն իրար անցան: Իսկ ինչ ձեռնարկեցին մը շյուռնները: Ինչպես սկսեցին գործել. «բոլորը — մեկի նման, մեկը — բոլորի»: Տեսնե՛ք:

Մի քանիսը հարձակվեցին իրենց հանգիստը խանդարողի վրա և սկսեցին խայթել, թույն շաղ տալ նրա վրա: Մյուսները վայրկենաբար նեավեցին ոգնելու մատղաշներին — վերցնում եյին թրթուրներ ու հարսնյակներ և գլխապատառ թոցնում նրանց բնի մուր ու թագուն անկյունները. յերրորդներն շտապում եյին թագնավել իրենց բնակարանի մոտերքում — խոտերի մեջ կամ հողագնդերի տակ — նրանց ըստ յերևույթին թողել եր «քաղաքացիական արիությունը» և նրանք ուրիշների փրկության մասին չմտածելով՝ ձգտում եյին իրենց սեփական կյանքը փրկել, չորրորդները չզլացան գործադրել իրենց սովորական «նաղմական խորամանկությունը» — մեռած ձևացան. իսկ մնացածները հակառակորդի հանդեպ անզոր կատաղությամբ բռնված, այս ու այն կողմն եյին նետվում — վոտները չոած ու գլուխները գետնին կպցրած, չարագուշակ ձևով շարժում եյին ծնոտները, — զզգողում ճանապարհին ընկած ծղոտներն ու ճյուղերը, կրճոտում ավազը:

Մի խոսքով, բոլորն ել տարբեր ձևով եյին վարվում, համաձայն իրենց բնավորության և այն շրջապատի, վորի մեջ փորձանքը վրա հասավ նրանց (Վասման):

Տարբեր շրջապատում միևնույն մը շյուռնների վարքի այս տարբերությունն առանձնապես պայծառ ցույց է տալիս հետեվյալ փաստը:

Իրե՛նց հարագուս բնում սեներն առանձին համարձակություն չեն հայտաբերում, և հաճախ նրանք շատ վախկոտ են թվում, բայց նայեցե՛ք նրանց այն ժամանակ, յերբ գտնվում են իրենց տերերի շրջանում, զիկապարմիւս ստիպեցե՛ք ի բնում: Այստեղ դուք նրանց բոլորովին չե՛ք ճանաչի — այնպես քաջաբար պաշտպանում են նրանք իրենց տերերի բնակարանն ու կարողությունը: Ինչպես յերևում է, վերջինների ներկայությունը նրանց շատ է քաջալիրում: Սակայն պատահում է և այնպես, վոր մի քանի մը շյուռններ առանձին քաջություն են ցուցահանում վոչ թե նրա համար, վոր հուսալի ընկերության մեջ են

գտնվում, այլ պարզապես նրա համար, վոր բնավորությամբ նրանք իրենց ընկերներից ավելի քաջ են: Այդպիսի մի խիղախի մասին պատմում է Վասմանը:

Սև մըջյունների ցեղից մի սովորական բանվոր եր դա: Մի անգամ նա կարմիրների մի ամբողջ գաղութի հետ կռիվ բռնվեց՝ Տեղավորվեց նրանց բնի մուտքի մոտ և միքանի ժամ անընդհատ նստեց այստեղ, առանց պոստից հեռանալու: Հենց վոր բնից դուրս ե գալիս նրա կարմիր բնակիչը, նա բռնում եր դըժբախտին, իր ամուր ծնոտներով կտրում, յերկու կես անում: Վերջում նրա վրա հարձակվեց կարմիրների մի ամբողջ բազմություն, և թշվառն «իբր խելացնոր քաջության համար վճարեց իբ կյանքը»: Նրան մահվան հասցրին, բայց մինչ այդ, նրան հաջողվեց 150—200 հոգի կտորել իբ թշնամիներից: Միթե հերոս չե նա...

Մըջյունը—համայնական միջատ ե: Իսկ համայնքի մեջ նմանվելու ընդունակությունն առանձնապես ուժեղ ե արտահայտվում: Որինակը վարակիչ ե լինում, այն, ինչ վոր անում ե մեկը, մյուսն սկսում ե կրկնել և այդպիսով սովորում ե այն, ինչ վոր չգիտեր առաջ:

Մըջյունների կյանքի ու գործունեություն մեջ որինակն ու նմանվելը նույնպես վորոշ դեր ե խաղում:

Դուք արդեն գիտեք, վոր մըջյունների հետ միասին՝ վորպես ճաշորդ կամ ընտանի անասուն, ապրում են բզեզների մի քանի ցեղեր: Նրանց թվին ե պատկանում և առեմելես կոչվող բզեզը: Յեթե այդ բզեզին բաց թողնենք կարմիրների բունը, այն ժամանակ վերջինները նրան թշնամաբար կընդունեն, անգամ դուրս կվռնդեն: Բայց յեթե կարմիրների հետ միեկնույն բնում գտնվում են և նրանց «ծառաները»՝ անտառային մըջյունները, այդ դեպքում գործն այլ ընթացք ե ստանում:

Տեսնելով բզեզին, «ծառաները» շրջապատում են նրան, ինչպես մի լավ, հին ծանոթի: Այդ բանը «տերերին» վոչ միայն հետ ե պահում յեկվորին թշնամական վերաբերմունք ցույց տալուց, այլև վերջնականապես հաշտեցնում ե նրանց այդ բզեզի հետ: Տեսնելով, վոր «ծառաները» ջանասիրությամբ լիզում են բզեզին, զգվում ու խնամում նրան, «տերերն» ել, վերջիվերջո, հետևելով նրանց սրինակին, նույն կերպ են վարվում:

Սակայն կարմիրները կարող են ընտելանալ հյուրի հետ և ինքնուրույն կերպով, առանց իրենց ծառաների ոգնություն:

Պատկերացրեք ձեզ, վոր ատմելես բզեզը կամ հենց այն լոմեխուզան, վորի մասին յես խոսել եմ նախընթաց գլուխներից մեկում, առաջին անգամ ընկնում ե նրանց բունը:

Սկզբում անծանոթը կարմիրների վրա անախորժ տպավորություն ե թողնում: Նրա վայելուչ կեցվածքը, հոտը, չափը և շարժումները, այդ բոլորն ինչ վոր անսովոր են կարմիրներին, ջղախնացնում են նրանց: Նրանք շրջապատում են նրան, քաջբըշում են, հոտոտում, լիզում են: Հանկարծ—անսպասելի գյուտե Յերկու-յերեք մըջյուն անծանոթին լիզելիս պատահաբար նկատում են, վոր լոմեխուզայի մեջքին ցցված կոշտ մազափնջերի վրա համով ու հոտով շատ դուրեկան հեղուկ կա: Այս գյուտը միանգամից փոխում ե նրանց վերաբերմունքը դեպի բզեզը: Վնասեղ չբացավ անբարյացակամությունը և անգամ թշնամությունը: Նրանք չբացան մի քանի բուպեյում. կարծես գոյություն ել չեյին ունեցել: Ընդհակառակը—կարմիրներն սկսում են կերակրել անծանոթին, սիրաշահում են նրան: Ապա, այժմ բաց թողնեք նրանց բունը մի ուրիշ հենց այդպիսի բզեզ: Վերաբերթողեք նրանց բունը մի լինի, ինչպես առաջինին եյին ցույց մուծեք բնավ այնպես չի լինի, ինչպես առաջինին եյին ցույց տվել: Կարմիրների համար փորձն իզուր չե անցել: Նրանք վորակե բան սովորեցին այդ փորձից: Բզեզին նրանք այլևս թշնամուտեղ չեյին ընդունում: Նա նրանց ցանկալի ու հաճելի բարեկամն ե այժմ: Այդ բոլորը—ուրիշներից ինչ վոր նոր, անսովոր բան ընդորինակելու և փորձի շնորհիվ ուրիշ կերպ գործել սովորելու ընդունակությունը, այդ ամենը, կրկնում եմ, ցույց ե տալիս, վոր «բոլորը—մեկի նման, մեկը՝ բոլորի» կանոնը բնավ պարտադիր չե մըջյունների համար: Նրանցից յուրաքանչյուրը կարող ե գործել ինչպես բոլորը, և բոլորն ել կարող են գործել նոր ձևով, հետևելով մեկի որինակին:

Կա մի ուրիշ հանգամանք, վորն ակնառու կերպով ցույց ե տալիս, վոր մըջյունը—«անշունչ մեքենա» չե, այլ կենդանի արարած, վոր կարող ե բնութենել իբ համար անսովոր բաներ:

Դուք հիշե՛մ եք ինչպես ե կազմված մըջյունների գիտողական բունը: Հիշե՛մ եք, վոր այնտեղ կա մի առանձին բաժին, վորտեղ Վասմանը կիբ եր տեղավորել (տես նկար 12): Մըջյուններն սկզբում կեղտոտում եյին կերակրամանը, ամեն տեսակ մնացուկներ քաշ տալով նրա մեջ: Մակայն . . . Վասմանը հաջողեցրեց, վոր նրա մըջյուններն սկսեցին կերամանը մաքուր պահել, իսկ մնացուկները հավաքել բնի մոտ այդ նպատակի հա-

մար հարմարեցրած մի առանձին խողովակի մեջ: Մի՞թե սա դարձանալի չէ: Սակայն դժվար թե սա ավելի հետաքրքիր լինի քան այն, վոր Վասմանին հաջողվեց սովորեցնել մի մրջյունի ուղղակի իր ձեռքից կերակուր վերցնել:

«Դա,—պատմում ե Վասմանը,—բավական վախկոտ և մինչև անգամ վայրենի մի մրջյուն էր: Մի անգամ յես մոտեցրի նրան մեղրի մեջ թաթախված ասեղի ծայրը: Սկզբում վախեցած հեա ցատկեց մի կողմ, սակայն, միջանի վայրկյան տատանվելուց հետո նա բեխիկները գննողաբար շարժելով մոտեցավ և մեղրը լիզեց:

«Դրանից հետո, յես նրան մեղր էյի առաջարկում անմիջականորեն իմ մատի վրայից: Մրջյունն ընտելացավ նույնիսկ այն աստիճան, վոր իմ մատի հոարը, վորը սովորական պայմաններում նրան կարող էր մարտական կատաղության հասցնել կամ չերկյուղ ազդել, բորբոսովին չէր շղայնացնում նրան: Նա հանդես տությամբ լիզում էր մեղրն իմ մատի ծայրից, իսկ այնուհետև, առանց պաշտպանվելու կամ փախուստի գիճելու, թույլ էր տալիս պինցեատվ բռնել հետևի վոտից ու կրկին բռնը նստեցնել:

Այդպիսով,—վերջացնում ե Վասմանը,—կարելի յե ապացուցված համարել, վոր մրջյուններն ել, չնայած իրենց վայրենությանը, ընդունակ են ընտելանալու»:

* * *

Այո, յերբ նայում ես այս հասարակ ու պարզ «միջատին», չեա ել հավատում, վոր նրա կյանքի մեջ այդքան խորամանկություն կարող է լինել:

Հողից ու ամեն տեսակ թափոնքից բազմահարկ բներ ե շինում, կրծում, ծառի բռնը փորում ու բռն պատրաստում, կպցնում, բռն ե շինում տերևներից, խավաքարտից, ճանապարհներ մաքրում, տունեղներ փորում, բներ ե կառուցում «ընտանի» կենդանիների համար, լվիճներին զաստիարակում, «հյուրեր» պահում, ուտելու անկեր անցնում, յերկարատև արշավանքներ ու գրոհներ ձեռնարկում, պատերազմներ վարում, «ծառաներ» պահում, «բարեկամական դաշինք» կնքում, «տպավորություններ» փոխանակում այլ մրջյունների հետ, ըստ հանգամանքների փոփոխում իր գործողությունները, ընդորինակում իր ընկերներին, նրանցից նորանոր բաներ սովորում:

Այդ բորբոս ապացուցված ե գիտնականների դիտողություններով ու փորձերով, վորոնք բազմաթիվ տարիներ ջանասիրությամբ ուսումնասիրել են մրջյունների կյանքը: Ու յեթե յես սկսեմ պատմել այն բորբոս, ինչ վոր նրանք արել ու իմացել են մրջյունների կյանքի մասին, այն ժամանակ կարելի յեր տաս հատ այսպիսի գրքույկ գրել, ինչպես դուք հենց նոր կարդացիք:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մի քանի խոսք	3
Առաջին ծանոթութիւն	5
Համայնքի բնակչութիւնը	9
Քնուած	14
Ամեն մեկը վարվում է յուրահատուկ ձևով	18
Համաձայն հանգամանքների	22
«Սոսմում են»—արդյոք մըջյունները	29
Երբիս Վասմանը—մըջյունի կենցաղի գիտակ	32
Քոչվորներ և վորսորդներ	38
Հնձվորներ և տերեւահատներ	41
Անտանապահներ	45
Մեղրատուներ	48
Յերիխաների խնամքը	53
Տարօրինակ սովորութիւններ	58
Բարեկամներ ու թշնամիներ	62
Պատերազմ	65
Նորից մըջյունների պատերազմի մասին	68
Ստրկատերեր	72
Ֆարբի գիտողութիւնները	77
Մըջյունի հոգեկան ընդունակութիւնները	83
«Բոլորը մեկի նման,—մեկը—բոլորի»	77

Պատ. խմբագիր՝ Ա. Դարագլուչյան
 Թարգմանիչ՝ Խիչ. Գուրոյան
 Տէխ. խ՝րագիր՝ Լ. Ուանյան
 Կեղվական խմբագիր՝ Կ. Հարութիւնյան
 Սրբագրիչ՝ Ս. Ավագյան
 Գրավիտի լիտոքր Ա. 4030
 Հրատ. 4231, պատվեր 276, տիրած 3000
 Հանձնված է արտագրութիւն 1938 թ. ապրիլի 26-ին
 Ստորագրված է տպագրութիւն 1938 թ. ոգոտտի 15-ին
 Քուղթը 62x94, 6 աղ. մամ., 1 թերթ. 38400 աղ. նիշ

« Ազգային գրադարան »

NL0301415

510

22.914

ԳԻՆԸ 2 Ռ. 50 Կ.

В. В. ЛУНКЕВИЧ

ЖИЗНЬ

МУРАВЬЕВ

ГМЗ АРМ. ССР, ЕРЕВАН, 1988 Г.